

संगीत संत भानुदास

प्रस्तावना

प्रस्तुत नाटकास थोडासा आधार आहे. श्रीपांडुरगाच्या मूर्ती अनागुंदीच्या राजानें नेल्या त्या भानुदासानें परत आणविल्या अशी दंतकथा आहे. पांडुरंग ही देवता कानडी कीं मराठी? पांडुरंग ही देवता शैव कीं वैष्णव? असे जे दौन मन्नांरंजक वाद आहेत त्यांचाहि या नाटकास उपयोग करून घेतला आहे. खुद्द क्षेत्राच्या रहिवाशांना स्थानिक दैवताचा फारसा अभिमान असत नाहीं; व देवस्थानें झालीं तरी देखील त्यांचें वैभव वाढतां वाढतांच दैवयोगानें फुगत जातें—मुळांत त्यांचें महत्त्व नदीच्या उगमाप्रमाणें अल्पप्रमाण असतें—ही अनुभवसिद्ध गोष्ट नाटकांत दाखविली आहे. भानुदास व अनागुंदीचा राजा यांशिवाय इतर सर्व पात्रें काल्पनिक आहेत.

या नाटकाचा प्रथम प्रयोग राजापूरकर नाटक मंडळीनें ता० १ मार्च १९१९ रोजीं 'नूतन आर्यभूषण थिएटरांत' करून दाखविला.

पुणे,
तारीख १६ मार्च १९१९ }

न. चिं. केळकर.

नाटकांतील पात्रें

पुरुष

भानुदास

कृष्णदेवराय

भुलाजी पाटील

दगडुबुवा

बोधलेबुवा

शंभुबुवा

आपय्या दीक्षित

तेनाराम

चक्रपाणी

गाढव्या

वारकरी, नागरिक, शिपाई, वगैरे.

स्त्रिया

गुणवंताबाई

गंडकी

मंगळाजी

वारकरिणी

अंक १ ला

नांदी

पद १.

नवम अवतारीं । नवम रसिं सुरुचि भारि ॥
तरि श्री विठ्ठल भक्त तारी ॥ धृ० ॥
जरि योग-पीठीं । बसतो हा जगजेठी ॥
दुष्टांसि कळिकाळ होई प्रणत जना साठीं ॥ १ ॥

प्रवेश १ ला

(स्थळ-पंढरपूर. दगडुबुवाचें घर. दरवाजाशीं दगडुबुवा आणि बोधलेबुवा
जवळ एक पेटी घेऊन बसले आहेत.)

बोध०:- ठीक, पेटी मीं जशी सांगितली तशी आहे खरी!

दग०:- आहे म्हणजे? मुद्दाम मंगळवेढ्याला गेलों. सरकारी खजिन्यांत
प्रवेश करून घेतला. सराफाचा हात ओला केला. खजिन्याची पेटी चारी
आंगांनी नीट पाहून पारखून घेतली. घरां आलों आणि धोंड्या सुताराकडून
अगदीं तशी पेटी बनवून आणली. इला आतां सरकारी पेटी नव्हे असं
म्हणण्याची कुणाची माय व्यायली आहे? आतां सरकारी खजिन्याची पेटी
भरलेली असते, आणि ही आपली पेटी रिकामी आहे इतकाच फरक! पण
बाहेरून पाहणाराला हें काय दिसणार?

बोध०:- हें पहा, हा फरक सुद्धां लवकरच निघून जाईल. मी तुम्हाला
सांगितलेली युक्ति तशीच आहे. पहा तर तिचा प्रभाव!

दग०:- सरकारी खजिन्याची पेटी दर आठ पंधरा दिवशीं भरते आणि
रिकामी होते. माझी ही पेटी जर का निदान एकदां भरली तरी माझं जन्माचं
कल्याण होईल!

बोध०:- वेडे आहांत तुम्ही, दगडुबुवा. अहो, तुमची पेटी सुद्धां रिकामी करावी लागेल इतकी भरून जाईल. आहांत कुठं? आणि नुसती एकदा हो काय म्हणून? पेटी भरलेली आपली माझ्याकडून वरचेवर घ्या! तुम्ही तर बुवा मला भारीच अल्पसंतुष्ट दिसतां!

दग०:- अहो, अल्पसंतुष्ट कसचा! पण पेटींत अजून एकहि पैसा पाहिला नाही पडलेला. तेव्हां एकदा तरी पेटी भरेल का असं वाटतं झालं. दुसरं काय?

बोध०:- पटींत आणि पैसा? दगडुबुवा, पेटींत पैसा मावला तर मला विचारां! मात्र पैसा जमेल त्यांतला निम्मा माझा हें आहेंना कबूल? नाही तर मी तुम्हांला अल्पसंतुष्ट म्हणतां म्हणतां पेटी भरलेली दिसली म्हणजे मग सुटेल अति लोभ. सगळीच मिळकत एकटे दावून बसावंसं वाटेल. मग तुमचा माझा होईल तंटा. आणि आपण बनविलेलं हें नवं संस्थान जाईल तुमच्या आमच्या भांडणांत बुद्धन, लक्षांत ठेवा!

दग०:- छे: छे: ! भलतंच. असं कसं होईल? श्रम न करितां तुमच्या युक्तीनं जर मला इतका पैसा मिळाला तर माझं हो काय जातं तुम्हाला त्यांतला निम्मा घायला?

बोध०:- बरं, कर वसूल करायची पेटी तर बनली बरोबर! पण दारावर यात्रेकरूंना अडवून धरायला एक डगलेपट्टेवाला शिपाई पाहिजे. त्याची व्यवस्था कशी काय केलीत?

दग०:- थेट तुम्हीं सांगितल्याप्रमाणं! आमच्या शेतावरचा गाढव्या गडी कालच रानांत डोरं राखीत होता. त्याला धड नांगरहि हाकतां येत नाहीं. पण रंगांत डगला घालून हातांत रुपेरी काठी घेतल्याबरोबर पहा तोंच कसा दिसूं लागला अक्कडबाज. जसा कांहीं लष्करचा सुभेदारच. (गाढव्यास हांक मारून) गाढव्या, अरे गाढव्या! (गाढव्या शिपायाचा पोशाख घालून येतो.)

गाढव्या:- जी, धनीसाब !

बोध०:- दिसायला ऐट तर खूप आहे. पण कायरे, वारकऱ्यांनीं गर्दी केली तर बंदोबस्त कसा करशील?

दग०:- तो मीं त्याला नीट सांगून ठेवला आहे.

बोध०:- तो कसा काय ?

दग०:—तो असा काँ, आपण पंढरपूरचे बडवे. आपलं हें नवं संस्थान आहे बडव्यांच. तेव्हां संस्थानच्या नोकरांचं काम म्हटलं म्हणजे यात्रेकरूंना बडवायचं!

गाढव्या:—त्ये माझ्याकडं लागलं बघा. टाळकुट्यांनीं गर्दीं बिर्दीं केली तर असं बडव बडव बडवून काढतो काँ जेचं नांव त्ये! रानांत गाया म्हसरांनाबी नाही असं बडवीन.

बोध०:—बरोबर, अगदीं बरोबर! बडवाबडवी करणं हें अधिकाराचं चिन्हच आहे. हे यात्रेकरू जितके तडाखे अधिक खातील, तितका त्यांच्या मनांत नव्या संस्थानच्या अधिकाराविषयीं अधिक आदर उत्पन्न होईल! आणि कर कसा बसविला, कुणीं बसविला असले प्रश्नच ते काढायचे नाहीत. हो, अधिकाराशिवाय उगीच कोण कुणाला मारील? अशी मनाची एक खात्री झाली, म्हणजे अधिकाराशिवाय कोण कुणाकडून कर वसूल करील? अशी दुसरी खात्रीहि आपोआप त्यांची होईल. दुसरं कांहीं बोलायला नको आणि चालायला नको.

दग०:—बरं, जोंवर गरीब नांगरे आडमुठ्ठे वारकरी येतील तोंवर हें ठीक चालेल. पण समजा काँ एखादा पांढरपेशा कारकून वारकरी आला, आणि “तुम्हांला कर बसवायला कुणीं अधिकार दिला?” असं विचारूं लागला तर त्याला काय सांगायचं?

बोध०:— तें मीं सारं नीट ठरवून ठेवलं आहे. तुम्हांच जसं कांहीं कारकून वारकरी मला विचारा म्हणजे सांगतो.

दग०:—(ऐटीनें) सांगा, हा कर कुणीं बसविला?

बोध०:—(आश्चर्य दाखवून) कुणीं? असला प्रश्न विचारतां याचं मला मोठं आश्चर्य वाटतं. कुणीं म्हणजे पंचांनीं? यावर कुणीं विचारील काँ, पंच कुणीं नेमले? तर त्यालाही आहे माझं उत्तर ठरलेलं! तें असं—पहिले पंच आपले पंढरपूरचे भुलाजीराव राजे पाटील देशमुख. देशमुखांना कुणीं पंच नेमून द्यावं लागतं असं नाही. देशमुख असाम्या म्हणजे आपल्या देशांत डोंगरा पहाडा बरोबर जन्माला आलेल्या! साऱ्या गांवचे राजे ते ! गांव वसवायचा देशमुखांनीं, आणि गांव मोडून उठून गेला तर गांवांतल्या ओसाड घरांतलीं जातीं मडकीं आणि गांवाबाहेरच्या मारुतीच्या देवळाचे दगड यांचे

धनी देशमुखच! गांवांत असतील नसतील त्या देवस्थानांचे पंच देशमुख. अगदी स्वयंभू.

दग०:- बरं, देशमुख हे पहिले पंच झाले. पण तुमची माझी वाट काय ? तुम्हाला आणि मला पंच कोणी नेमलं?

बोध०:- हां, असं सोईसोईनं घ्या. म्हणजे सगळं कांहीं होईल. हे देशमुख ठरले पहिले पंच? झालं, तुम्हीं नेमलं पंच मला. एका पंचाला दुसरा पंच नेमायला अधिकार असतोच असतो. तो देतो कोण आणि घेतो कोण? बोला आतां ठरलां कां नाहीं तुम्हीं पंच? आणि मी सुद्धां! आणि तुम्हीं आम्हीं पंच म्हणूनच विठोबाच्या दर्शनावर कर बसवायला आला तुम्हाला आणि मला अधिकार ! (कर वसूल करण्याचा ब्रह्मणा करून) टाका राव, कर टाका आधीं! नाहींतर विठोबाच्या दर्शनाला नाहीं सोडीत आंतमथी. आणि बाहेरूनहि दर्शन होऊं नये म्हणून घेणार अशी कवाडं लावून! (देवळाचां कवाडें लावतो.)

दग०:- वाहवा, हें तर ठीक झालं. येऊं द्या आतां वारकरी लोक !

बोध०:- गाढव्या, असा नीट आदबीनं पण ऐटांत उभा रहा, आणि कर घेतल्याशिवाय एक वारकरी आंत आला तर खबरदार! वारकऱ्यांना तोंडांनं नुसत्या शिव्या सुरू ठेव, दुसरी गोष्ट नाहीं. आणि तोंडाबरोबर हातही सुरू ठेव. आपलं ह स्वयंभू नवं संस्थान कसं अगदीं जागृत असल्यासारखं गरजलं पाहिजे. (पडद्यांत-वारकऱ्यांची टाळ ऐकू येते.)

दग०:- आले वाटतं, वारकरी आले. (पडद्यांत-पुंडलीकवरदे हारि विठ्ठल, श्री नामदेव तुकाराम.) गाढव्या, संभाळ बरं? सारे एकदम आंत घुसतील बरं. बघ! (गाढव्या सरसावून उभा राहतो. दगडुबोवा व बोधलेबुवा अधिकाऱ्यांप्रमाणे पेटीजवळ आढ्यतेनें जाऊन बसतात. वारकरी प्रवेश करतात व दरवाज्यापर्यंत येतात.)

वार०:-

पद २. भजन

दावि तुझे मज पाय देवा भवहारी ॥ ४० ॥

सांडुनि सर्वहि कामकल्पना ॥

आलों धांवत मोक्षमंदिरीं ॥ १ ॥

भवभयनाशन इतर न कोणी ॥

तुजविण संकट कोण निवारी ॥ २ ॥

गाढव्याः—ए वारकऱ्यांनो! पुढे कुठं निघालां? व्हा मागं!

१ ला वार०ः—त्ये कारं, बाबा? आम्ही दर्शनाला चाललोंना.

गाढव्याः—त्ये हाय मला ठावं. म्हणूनच म्हणतोना थांबा म्हणून!

२ रा वार०ः—थांबलों, बाबा. सांग आतां काय म्हणतोस त्ये!

गाढव्याः—सांगायचं काय? त्ये पेटोंत चार चार आऱ्याचं पैसं टाका आऱ् मंग जा आंतमंदी.

१ ला वार०ः—दवापुढं काय ठेवायचं त्ये ठेवूं ना आम्ही देवाऱ्या पायरीवर. आऱ् हत कशाला ?

गाढव्याः—अर त्ये पैस देवाच. देवाला मिळत्याल. पण कराच पैस हत पेट्रीवर याव लागत्यात.

२ रा वार०ः—कर, अऱ् कसला कर?

गाढव्याः—कसला कर? दावतो तुला म्हंजी कळून येईल आपाप.

(वारकऱ्यास तोब्यांनं तडाखे देतो. दुसरे वारकरी तडाख्यागणिक 'पुंडलीकवरदे हारि विट्टल' असं म्हणतात.)

दग०ः—बोधलेबुवा, बघा आमचा गाढव्या कसे तडाखे देऊन वारकऱ्यांना बडवून काढतो तो. आतां आमचं बडव्यांचं संस्थान खरं झालं.

बोध०ः—आणि कराचे पैसे पेटोंत येऊं लागतील तेव्हां तें संस्थान आणखी खरं ठरेल!

१ ला वार०ः—अर बाबा, गरीब वारकऱ्यांना कां उगीच बडवतोस?

गाढव्याः—ते गरीब म्हणून!

२ रा वार०ः—हा तर खूप अन्याव झाला.

गाढव्याः—न्याव अऱ् अन्याव-तुला टाळकुठ्याला कशाला त्येची पंचार्ईत? देवळांत दर्शनाला जायचं असलं तर चार आण पेटोंत टाक, आणि हो पुढं नाहींतर मागऱ्या पायानं मागं हो कसा-हत गर्दी बिदीं करायची नाही असा हुकूम हाय.

३ रा वार०ः—हुकूम ? अऱ् ये इठुबाऱ्या दारांत हुकूम कवापासन चालूं लागला ?

गाढव्याः - सांगु का तुला कवापासून त्यो ? हा बघ. (त्यास तडाखे देतो. बाकीचे वारकरी पताका वर करून 'पुंडलीकवरदे हारि विठ्ठल' म्हणतात.)

१ ला वार०:- देवा पांडुरंगा, न्हाई तुझं दर्शन होत? तुझी मर्जी.

(रडत जातो.)

दग०:- गाढव्यानं एक वारकरी तर मागं लावला.

बोध०:- झालं तर, आतां पुरं कामच झालं. बोलायला नको. हे वारकरी म्हणजे शुद्ध मेंढरासारखे आहेत. एक मागं परतला म्हणजे सगळे आपोआप परततील!

दग०:- (भिऊन) काय? सारे परतणार मागं? मग पेटी कशी भरणार स्वयंभू संस्थानची? पेटी करायला बारा रुपये आणि गाढव्याच्या डगल्या-पट्याला आठ रुपये मिळून वीस रुपयांचा तरी खर्च निघायला हवाना हो?

बोध०:- दगडुबुवा, भारीच बुवा तुम्ही उतावळे! ज्याच्याजवळ नाहींत ते मागं परततील. पण मागं फिरण्यानं ते कर बसवायचा अधिकार तरी क्वूल करतील की नाहीं? तो तरी फायदाच! बरं, ज्या वारकऱ्यांजवळ पैसे असतील ते पैसे देऊन आंत जातील. कधीही बाहेर राहायचे नाहींत. इतकंच नव्हे, तर पैसे मागाल तितके देतील.

२ रा वार०:- बरं बुवा, चार आण हव तर घ्ये! पण बुवा कसंहि करून आंत जाऊं दे. आज आषाढी एकादशी! पांडुरंगाच्या दर्शनापुढं चार आण्यांची कथा काय? (पैसे टाकून आंत जातो.)

३ रा वार०:- शिपाईबुवा, माझ्या गाठीं चार आण बी न्हाइती बगा. काल दोन दीस बामणाच्या घरीं काम केलं त्याच दोन आण मिळाल त्ये हायती पदरांत बांधलेलं. त्येवढ ध्या आन् सोडा आंतमंदी दर्शनाला!

दग०:- मोठा आला लेकाचा भगवत्भक्त. तुला नाहीं तुझ्या काकाला सुद्धां नाहीं कराचे पैसे कमी व्हायचे. पंचांनीं चार आणे ठरविले ते दिलच पाहिजेत, समजलास?

४ थी वार० स्त्री:- शिपाईदादा, जाऊंद्या कीं मला आंत दर्शनाला. मी रडकी मुंडकी बाई माणूस! पन्नास कोसावरनं आलें. कराकी मला कराची माफी!

बोध०:- कसं काय, दगडुबुवा? माणूस बरं दिसतयं. मला वाटतं जाऊं द्यावं आंत. फिरून दर्शनाला येईलच. तोवर विचार करायला सांपडेल तिच्या-विषयींचा.

दग०:- बरं आहे. बाई, जा. पंचांनी तुला कराची तूत माफी ऊर्फ तहकुबी केली आहे. जा बरं आंत. आणि देवाजवळ बसायचं असेल तर बैस कांहीं वेळ. तुझ्यापासून कर कसा वसूल करायचा तें पाहतां येईल.

(त्यानंतर पुष्कळसे वारकरी येतात. गर्दी होते. कुणी कर देऊन आंत जातात, कुणी रडत बसतात. गाढव्या वारकऱ्यांची गर्दी मोडण्याकरितां आडवे उभे तडाखे देतो, तेव्हां सर्वजण पताका उचलून 'पुंडलीक वरदे हारि विठ्ठल' असा गजर करतात.)

बोध०:- कां दगडुबुवा, बसला को नाही कर आतां निमुटपणं! झालं. संस्थानची स्थापना झाली. आतां नाही पंचाईत कसली.

(भानुदास, गुणवंताबाई, चक्रपाणी प्रवेश करितात.)

भानु०:- पाहिलीसं का ही वारकऱ्यांची गर्दी? आंत पाय ठेवायला रीघ मिळत नसेल म्हणून बसले असतील वाट पाहत! धन्य धन्य हे साधुसंत! यांच्यामुळं इक्किमणीपांडुरंगाचा अवतार सफळ झाला. भक्तिमार्गावरचे हे शीतळ छायावृक्ष. यांच्या सन्निध जो उभा राहील त्याची तहानभूक भागल्याशिवाय कधीहि राहणार नाही. श्रीविठ्ठल! श्रीविठ्ठल!

पद ३

मज गमती हे संत मनुज जरि ॥

कल्पतरु जणुं भक्तिपथावरी ॥ ४० ॥

भवरविकर धरुनी निज पल्लविं ॥

शीतल छाया करिति पथिकशिरिं

मधुर फळातें अर्पिति तत् करीं ॥ १ ॥

गुण०:- आपणांबरोबर मीं येण्याचा हट्ट धरला त्याचं आज सार्थक झालं! एरवीं हा असा देखावा माझ्या दृष्टीस कसा पडणार?

पद ४

चिर चिंतित अजि पुरले । नाथ मनोरथ ॥
 बघुनि पंढरी संतखचित ही । वांछित मनि
 नुरलें ॥ धृ० ॥ हटवादी जर खियांस
 म्हणती । आम्ही शुभ कार्यां ॥ धरितां रति ।
 होत न अवमति पतिवचनीं ती ॥ भग-
 वद्भजनीं अघ तें विरलें ॥ १ ॥

आम्हीं बायकांनीं हद्द धरूं नये हें खरं, पण पुण्यकर्माच्या पायीं हद्द धरावासा वाटतो; राहवत नाहीं. पण हद्द धरल्याबद्दल आपण मला क्षमा केलीना ?

भानु० :- हें पहा, तुला येऊं नको म्हणत होतो, याचं कारण इतकंच कीं, कुठं पैठण आणि कुठं पंढरी? इतक्या लांब या मुलाला घेऊन चालत यायचं. आणि त्यांतूनहि आपणाला निघायला उशीर झाला. तांतडीनं मोठ्या मजला मारीत यावं लागणार म्हणून तुला नको म्हणत होतो. दुसरं काय? एरवीं माझ्याप्रमाणं तुलाहि पांडुरंगाचं दर्शन व्हावं अशीच माझी इच्छा होती. तूं पुण्यवती आहेस म्हणूनच तुझा हद्द पुरला. आणि तुला घेऊन येण्याची बुद्धि मला झाली. पहा पहा हा साधुसंतांचा मेळा! मोक्षमंदिराचीं कवाडं उघडण्याची वाट पाहत बसला आहे तो! चला, आपण त्यांच्यांतच जाऊन मिसळूं.

चक्र० :- बाबा, मला होईल का हो विठोबाच्या मूर्तीचं दर्शन? नाहीतर मी लहान म्हणून ठेवाल मला बाहेर आणि तुम्ही दोघंच आंत जाऊन दर्शन घेऊन याल! पण मीहि येणार बरं आंत, सांगून ठेवतो. लहान मुलाला कुणी वारकरी गर्दी करून चिरडायचे नाहीत.

भानु० :- (चक्रपाणीस वर उचलून घेऊन त्याचें चुंबन घेतो.) नाही रे बाळ, तुला बाहेर ठेवून आम्ही आंत काय म्हणून जाऊं? माझ्या विठुलाला सर्वच आवडतीं आहेत! आणि त्याच्या पुढं मोठं तरी कोण आहे? आम्ही सर्वच त्याचीं मुलं! माझ्या विठुलाला लहान मुलं च फार आवडतात. लहान मुलांच्या हातून कधींच पाप होत नाहीं. ते पुण्यात्मे असतात. स्वर्गद्वार आणि मोक्षमंदिर हीं लहान मुलांना जितकीं जवळ असतात तितकीं आम्हां थोरांनाहि नसतात. दीन, अनाथ, अज्ञान, पंगू यांची त्याला फार काळजी असते. मोठ्यांच्या आधीं तो लहानांचाच परामर्ष घेतो. प्रत्यक्ष इंद्र-देवेंद्र-जरी आपल्या

यक्षगंधर्वानिशी, आणि स्वर्गाच्या राज्याचं सगळं वैभव घेऊन, भेटिला आला तरी त्याला बाजूला बसवून, तुझ्यासारख्या अज्ञान मुलाला, आणि तुझ्या आईसारख्या दुबळ्या स्त्रीला, माझा पांडुरंग आधीं दर्शन देईल.

बोध० :- काय हो दगडुबुवा, तो परलीकडे श्रीमंतासारखा पोषाख केलेला, बरोबर बायको आणि मुलगा घेतलेला वारकरी येतो आहे तो आहे का तुमच्या ओळखाचा ?

दग० :- नाहीं बुवा, आपल्या नाहीं ओळखाचा. तो पंढरीचा रहिवाशीच नसावा.

बोध० :- तुमचा तर्क बरोबर आहे. अहो तो माझ्या गांवचा म्हणजे पैठणचाच आहे. कसा दिसतो आहे संभावित वरनं. पण असला महाठक पाजी आहे कां काय सांगूं!

भानु० :- हें पहा, तो पाण्याचा तांब्या आणि पूजासाहित्य घे वर जरा.

गुण० :- देवाजवळ गेल्यावर हातांमध्ये देतें. तोवर राहूं द्या माझ्या हातांत. उगीच आपला हात अवघडेल.

भानु० :- तसं नव्हे. देवळाबाहेर जमलेल्या या साधुसंतांपैकी चारपांच मूर्तीचे पाय धुवून मग आंत जाऊं.

गुण० :- पांडुरंगाचे पाय धुवायला ना हें पाणी आणि पूजासाहित्य आपण बरोबर घेतलंत?

भानु० :- हाय, तें खरं. पण खुद्द पांडुरंग आणि हे साधुसंत यांत भेद का काहीं आहे ? त्यांचे पाय धुवूनच मग आपण आंत जाऊं. त्यांच्या पायांचा अन्व्हेर करून जर आपण आंत गेलों तर माझ्या भक्तवत्सल पांडुरंगाला तें आवडणार नाहीं. साधुसंतांच्या रूपानं मी बाहेर उभा होतो, तुम्हांला दिसलें नाहीं काय ? असं म्हणून श्रीपांडुरंग आपणाला दूषण देईल ! आण पूजासाहित्य इकडं. मला धुवूं दे या सज्जनांचे पाय !

गुण० :- आपली तशी इच्छा असली तर माझी तरी कुठं नाहीं ?

भानु० :- (जवळच्या वारकऱ्यास) महाराज, आपण दमून भागून आलां असाल. द्या आपले पाय इकडं. मी धुतों. आपल्या पायाच्या पाण्यापेक्षा अधिक पवित्र असं तीर्थ मला दुसरं कोणतंच नाहीं.

वार०:- नको, बाबा, तूं ब्राह्मण, आम्हीं तुझ्याकडून पाय कसे धुवून घ्यावे? ब्राह्मण हेच आमचे गुरु.

भानु०:- छेः, महाराज, असा भेदभाव या विठ्ठलाच्या समोर आपण मनांतहि आणूं नये. भक्तिरसाच्या आकाशगंगेतल्या आपण सर्वच सतेज तारका आहांत. पांडुरंगाच्या भक्तीनं आपल्याला देवत्व प्राप्त झालं आहे, असंच मी समजतो. माझा पांडुरंग जर असला भेदभाव मनांत बाळगीत नाही, तर तुम्हीं आम्हीं तो कसा बाळगावा? या क्षेत्रभूमीवर उच्चनीचभाव मनांत आणणं हेंच पाप आहे! आपण शूद्र या नम्र भावनेनं माघार घेतां हा आपला थोरपणा आहे. पण मी त्याला संमति देईन तर महापातकी ठरेन. आपले पाय धुवून त्या तीर्थानं मी आपले हात पवित्र करीन तेव्हांच श्रीविठ्ठलाच्या चरणांवर ठेवण्याइतके ते हात योग्य होतील. हें बघ, घे तो गडवा आणि घाल पाणी. (पांच वारकरी एकामागून एक आपले पाय देतात. तो पाय धुतो, स्त्री पाणी घालते, चक्रपाणी पाय पुसतो.)

दग०:- (वरील कृत्य सुरू असतां) बोधलेबुवा, तुमच्या गांवचा तो वारकरी पाहिलात कां काय करतो आहे? वारकऱ्यांचे पाय आपल्या हातानं धुतो आहे.

बोध०:- धुवील, धुवील, आणि तें घाणेरडं पाणी तीर्थ म्हणून पिईल सुद्धां. तो आहे तसाच ठक!

दग०:- कां, असं काय केलं त्यानं कुणाचं?

बोध०:- कुणाचं? स्वतः त्यानं माझंच तर वाटोळं केलं. माझा सारा धंदा बसविला. आणि मला गांव सोडण्याची पाळी आणली. म्हणून तर वैतागानं आलों पंढरीला. नाहीं तर काय ठेवलं आहे एवढं पुरून माझं इथं पंढरपूरला! गांवासारखीं गांवां काय थोडीं आहेत?

दग०:- त्यानं तुमचं काय केलं सांगा तर खरं?

बोध०:- अहो, काय सांगूं आपलं कपाळ? हा जातीचा ब्राह्मण, कुणी सांगितला होता त्याला शिंप्याचा धंदा करायला? बरं केलान् पोटाकरतां, तर शिंप्याच्या रीतीनं तरी करायचा होताना?

दग०:- म्हणजे? ब्राह्मणानं शिंप्याचा धंदा शिंप्यासारखा न करतां ब्राह्मणा-सारखा केलान्?

बोध०:-होय, तसाच!

दग०:-तो कसा? बोधलेबुवा, आपणाला नाही बुवा कांहीं तुमच्या बोलण्याचा बोध झाला.

बोध०:-सांगतो एका. दुकानचा धंदा करायचा, त्यांत आपली खरेदी आणि आपला नफा आपला आपल्यालाच माहीत असावा. म्हणजे अधिक उणा फायदा घेऊन हात मारायला सांपडतो. पण याच पाहावं तों आपलं वेगळंच. खरेदीचा आणि नफ्याचा आंकडा जगजाहीर. याच्या दुकानांत आंधळ्यानं, पोरानं, बायकोनं, वेड्यानं सुद्धा येऊन माल विकत घेऊन जावा. अंगूळभर कापड कमी घायचं नाही, कीं पैसा आडका ठरल्यापेक्षां जास्त घ्यायचा नाही. कोण हा दुष्टपणा! कारण अशा गुणांनी यानं माझ्या दुकानचा सगळा व्यापारधंदा बसविला आणि आपल्याकडं ओढला. झालं. मला दिवाळं काढून घर सोडावं लागलं, आणि वैतागानं निघून इकडं आलों.

दग०:-ठीक आहे. बोधलेबुवा, आपण आतां सूड उगवूं तुमच्याकरतां. त्याला आंत देवदर्शनालाच सोडूं नये म्हणजे झालं. तेवढं तरी आहे कीं नाही आपल्या हातीं?

(सगळे द्वारापर्यंत येतात.)

गाढव्या:-ये संताड्यांनो, ए टाळकुट्यांनो, अर मुसंडी मारून कुठं निघाला आंतमंदी? कराचे पैसे आदुगर टाका पेटोंत अन् मग जा व्हावं तर आंत!

भानु०:-काय, शिपाईदादा, काय म्हणतोस तूं?

गाढव्या:-काय म्हंतो? मग म्यां इकता वेळ बोललों त्ये कां म्हराठींत कां कानडींत? कां, बामनबुवा, तुमच्या कानांत गुडद्या चोंदून भरल्या कुणीं?

भानु०:-नाहीं, बाबा, तसें नव्हे. तूं बोललास मराठींतच; पण कराचे पैसे देऊन देवदर्शनाला जा असं तूं बोललास याचा अर्थ मला कळला नाहीं म्हणून विचारलं.

गाढव्या:-वः बामनबुवा, लईच भोळ दिसतासा. पन तुम्ही भोळ असा कां गोळ असा. दर डोईमांगं कराच चार आण त्या पेटोंत टाका तर म्होरं देवदर्शनाला जा.

भानु०:-देवदर्शनाला कर? हा कांहीं नवाच प्रकार दिसतो. हा कर कुणी बसविला? आणि कुणाच्या हुकुमानं?

गाढव्याः - (अस्तन्या सारून) सांगू का कुनी आन् कसा कर बसविला तो!
(मारायला पुढें होतो.)

दग०:- गाढव्या-नाही, चुकलों-शिपाईबुवा, तुम्ही नका त्यांच्याशीं हुजत घालूं. (भानुदासास) कायहो वारकरीबुवा, तुम्हांला काय सरकारी माहिती पाहिजे ती आम्ही देतो. इकडे या!

(भानुदास, स्त्री, पुत्र, व वारकरी पुढें जातात.)

भानु०:- (बोधलेबुवास पाहून) काय हो, बोधलेबुवा, तुम्ही कधीं आलां पंढरीला?

बोध०:- तुम्हीं आमचें दिवाळं काढायला लावलं तेव्हां!

भानु०:- तुम्हांला तसं वाटत असलं तर माझा नाइलाज आहे. पण पुन्हा दुकान घालण्याकरितां मी तुम्हाला भांडवल देत होतो. असं असून तुम्हीं तें घेतलं नाही त्याला मी बरं काय करूं?

बोध०:- खरं आहे, भानुदासा. हा मानभावीपणा तुझा तुलाच शोभतो. मल्या गृहस्था! मांझी बेअब्रू ज्या गांवांत तूं केलीस त्याच गांवांत तुझं भांडवल घेऊन काळं तोंड लोकाला दाखवीत राहावं हा खासा उपदेश! केवढी ही तुझी माझ्याविषयीं कळकळ! पण जाऊं दे. मी सर्वसंगपरित्याग करून विठ्ठलाच्या सेवेला येऊन राहिलों. आतां कश ला जुन्या गोष्टींची आठवण? संस्थानची नोकरी करून पोट भरावं झालं. स्वार्थहि साधला परमार्थहि साधला.

भानु०:- तुमच्या पुढच्या पेटावरून, तुम्ही कर वसूल करायला बसलां आहां असं वाटतं! हा कर कुणीं बसविला आणि कुणाच्या हुकुमानं? गेल्या आषाढीला तर हा कर कांहीं नव्हता!

बोध०:- तुमच्या-माझ्यामध्ये कशाला तंटो! या संस्थानच्या महत्त्वाच्या गुप्त गोष्टी आहेत. हे दुसरे संस्थानचे पंच आहेत. वाटलं तर सांगतील, विचारा त्यांना.

भानु०:- (आश्चर्यानें) चमत्कार आहे! पंढरीनाथाच्या दर्शनावर कर बसविणारं हें नवं संस्थान कधीं निर्माण झालं? (दगडुबुवास) काय हो, हा कर तुम्हां कुणाच्या हुकुमानं वसूल करतां?

दग०:- संस्थानच्या.

भानु०:- संस्थान कुणीं स्थापलं?

दग०:- पंचांनीं.

भानु० :- आणि पंच कुणी नेमले ?

दग० :- संस्थाननं ! “सुंदर तें ध्यान उभें विटेवरी । कर कटावरी ठेवियला” असा अभंगच आहे. कट म्हणजे दाराजवळची तिळ्याची माऱ्याची जागा !

भानु० :- वः ! हा तर मोठा सोईचाच घोटाळा दिसतो. तें कांहीं नाही, या गरीब वारकऱ्यांच्या देवदर्शनाच्या मार्गांत येण्याचा तुम्हांला अधिकार नाही. कर वसूल केल्याशिवाय यांना तुम्हीं देवदर्शनाला सोडलंच पाहिजे !

दग० :- वः ! हा तर संस्थानावर जुलूमच झाला. पण आम्ही तो चालू देणार नाही ! आम्ही कर वसूल करणारच ! शिपाई, या वारकऱ्यांना धक्के मार !

वार० :- पुंडलीकवरदा हारि विठ्ठल (भिऊन मागें सरतात.)

भानु० :- (पुढें होऊन) मी यांना धक्के मारूं देणार नाहीं.

दग० :- धक्काबुक्की करायला तुम्हांला नको असली तर तुम्हांच त्यांचे पैसे मुकाटयानं द्या कसे ?

भानु० :- एवढंच ना. मी देतो त्यांच्या वाऱ्याचे पैसे.

गुण० :- गरीब बिचारे वारकरी. त्यांना धक्काबुक्की होण्यापेक्षा आपण आपले त्यांचे पैसेच भरूं म्हणजे झालं ! आम्हांला कराचे पैसे देतां आले म्हणून आपण आंत जाऊं. पण या संतसज्जनांना बाहेर सोडून आपण आंत जाणं बरं नव्हे.

भानु० :- बोला किती किती पैसे द्यायचे दर डोईला ? (पैसे काढूं लागतो.)

बोध० :- (दगडुबुवाच्या कानांत) दगडुबुवा, ही वेळ आहे, साधून घ्या. हा गृहस्थ या वेळीं तुम्हीं काय मागाल ते देईल असा धाडशी आहे !

दग० :- पण आम्ही कर काय वाटेल तो घेऊं ! अमुकच घ्या असं म्हणणार तुम्हीं हो कोण ! आम्ही चार पैसे घेऊं ! नाही तर चार रुपये घेऊं, नाहीतर चारशें रुपये घेऊं ! आम्ही संस्थानचे पंच आहों. कर किती घ्यावा ही संस्थानची इच्छा. तुम्ही कोण बोलणार ?

भानु० :- ठीक आहे. हें संस्थान कुणी स्थापलं, हा अधिकार कुणी दिला हें मी मागाहून पाहून घेईन, पण आतां या घटकेला आधीं या भगवद्भक्तांना पांडुरंगाचं दर्शन करवांन. मग त्याला कितीहि खर्च येवो.

बोध० :- (दगडुबुवाच्या कानांत) दगडुबुवा, वाहवा. नशीब अनुकूल दिसतं. वेळ आहे, साधून घ्या, सोडूं नका.

भानु० :- ठीक आहे. मला पंढरीनाथानं चार पैसे दिले ते त्याच्याच करतां

खर्च झाले तर त्यांत काय वावगं? हे ध्या पंक्तीस रुपयांच्या किंमतीचं सुवर्ण. (मोजून पांच वारकरी आंत जातात.) (इतर वारकऱ्यांस उद्देशून) या, भगवद्भक्त मंडळी या! ज्यांना आज श्रीपांडुरीनाथाचं दर्शन घेण्याची इच्छा असून पदरीं द्रव्य नसल्यामुळं तें घेतां आलं नाहीं ते सर्व या. विन्मुख जाऊं नका! या अधर्मांना कर बसविण्याची स्फूर्ति कोणीहि देवो. पण त्यामुळं या वारकरी मंडळीच्या दर्शनसुखांत अंतराय होतो तो होऊं देऊं नये, त्यांना पांडुरंगाचं दर्शन घडवंच अशी श्रीपांडुरंगानंच मला स्फूर्ती दिली आहे. तर या आणि पांडुरंगाचं दर्शन घ्या.

पद ५

संत या हो सकल या । करा सफळ काया ॥

शंकित न व्हा मनिं ॥ धृ० ॥

देव रखुमापती । बाहि तुम्हां प्रती ॥

करित मी ही विनती । दर्शन करा या ॥ १ ॥

हेम मौक्तिक मदें । झालि दूषित तनू ॥

शुद्धता वितरण्या । द्या मज सहाया ॥ २ ॥

(वारकरी लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी येतात.)

बोध०:- भानुदास, अशा हट्टाला पेटण्यांत काय अर्थ आहे? माझ्यासारखं दिवाळं काढून घ्यायचं आहे कीं काय ?

भानु०:- निघेल, दिवाळंहि निघेल. पण तुझ्यासारखं मात्र नाहीं. पदरचा सर्व पैसा गेला तरी मला वाईट वाटणार नाहीं. उलट तो सत्कारणीं खर्च झाला अशा विचारानं मला आनंदच होईल.

बोध०:- दगडुबुवा, वेळ आहे, साधून घ्या! एक वर्षाचं काम एका दिवसांत होणार असा रंग दिसतो.

वार०:- शाबास, भानुदासा, शाबास! श्रीपांडुरंग तुझं कल्याण करो. आजन्मांत गोष्ट घडली नाही ती आज घडणार होती. पांडुरंगाचं दर्शन जर आज झालं नसतं तर आम्हां वारकऱ्यांना चंद्रभागेत जाऊन जीव देण्यापलीकडं दुसरं काहीं साधन नव्हतं.

भानु०:- महाराज, मला शाबासकी कसली देतां? तुमच्या पांडुरंगदर्शनाच्या

उत्कट इच्छेचंच हें फळ आहे! दुसरं तिसरं कांहीं नाहीं. या. अहो पंच, बोला यांच्याकरितां किती कर द्यायचा?

दग०:- हें पहा, भानुदास, तुमच्या या कृत्यांनं पंचांच्या अधिकाराचा उपमर्द होत आहे. त्याअर्थी आम्हांलाही आपल्या अधिकाराचं महत्त्व राखण्याकरतां जास्त जास्त कर घेत गेलं पाहिजे. यापुढं दर्शनाला जाणारांकरतां पांचशें रुपये कर पडेल!

भानु०:- ठीक आहे. रकम मोजायला मजजवळ नाहींच. पण अंगावर जे चार मौल्यवान् जिन्नस आहेत ते मी देतो. बोला, या जिनसांच्या किंमतींत किती वारकरी सोडतां येतील ते!

दग०:- आणखी चार वारकरी आंत सोडीन. (मोजून चार सोडतो.)

गुण०:- आपल्या अंगावरचे जिन्नस संपले असले तर माझ्या अंगावरचे आहेत! ते घ्या, मी काढून देते.

चक्र०:- बाबा, हे पहा मी आपल्याहि अंगावरचे दागिने देतो.

पद ६

का चिंता । करितसां सदय ताता ॥

सुख बहु मज मनिं गमे देह असा सकल करितां रिता ॥ धृ० ॥

भूषणें सकल माझीं । अर्पितां संतकाजीं ॥

धन्य मी होत आजी ॥

मम जड तनु तनु तरी ती हि वरी ॥

विकिन भरी, जरि कार्य हो आतां ॥ १ ॥

दग०:- हें पहा, भानुदास, तुमच्या अंगावरच्या जिनसांत जितके वारकरी आंत सुटले तितके तुमच्या स्त्रीच्या दागिन्यांत सुटणार नाहीत. वारकरी सोडण्यासंबंधानं आम्ही पंच त्याची किंमत चौथाई धरणार! बोलून चालून बायकोच्या अंगावरचे दागिने. ते आम्ही संस्थानच्या पवित्र पेट्यांत टाकून-सुद्धां देऊं नयेत. पण आतां तुमचा आग्रहच आहे म्हणून घेतो. आणि या तुमच्या मुलाच्या अंगावरच्या दागिन्यांत फारच झालं तर त्याच्याच वयाचा एखादा अर्धा मुलगा वारकरी आंत सोडूं.

भानु०:- हें पहा, तुमचा हा कावा न समजण्याइतका कांहीं मी मंद

बुद्धीचा नाही खास. पण एकदां शब्द केला तो मी परत घेणार नाही. आम्हां सर्वांच्या आंगावरचे सर्व दागिने घेऊन जितके वारकरी तुम्हाला आंत सोडण्याची बुद्धि देव देईल तितक्यांना तरी मीं आज देवदशन घडविलं याचं मला समाधान वाटे. हे ध्या सर्व दागिने. संतकार्याला खर्ची पडण्याचं त्यांचं देव आज उगवलं. ते आज धन्य झाले! (दागिने काढून पेटावर ठेवतो.)

बोध०:- वः आम्हांलाहि कांहीं, वारकऱ्यांची दया येतच नसेल जशी कांहीं! शिपाई, जाऊं द्या या पांच वारकऱ्यांना आंत. (मोजून पांच सोडतो.)

भानु०:- पांडुरंगा, तुझ्या दर्शनाला येण्याला विलंब लागला याची क्षमा कर. प्रिये, चल; बाळ चक्रपाणी, चल. आतां आपणहि पंढरीनाथाचं दर्शन घेऊं. (आंत जाऊं लागतात तोंच दगडुबुवा त्यांस प्रतिबंध करतो.)

बोध०:- वः, हा उदारपणाचा मासला अपूर्वच म्हणायचा! दागिन्यांचा माबदला वारकऱ्यांना दर्शन घडविल्याचं पुण्य घेऊन वरती बटाई मनोती म्हणून आपण बायका पौरासुद्धां कर न देतां आंत जाणार वाटतं! तुमचा असेल हा भोळा भाव, पण आम्हीं पंचांनीं तो सिद्धीला जाऊं द्यायला पाहिजे ना? चला, फिरा मागं. मी तुम्हाला आंत जाऊं देणार नाहीं.

भानु०:- हा कावेबाजपणा तुमचा तुम्हालाच शोभेल. बोला हें संस्थान कुणी स्थापलं?

दग०:- कुणी म्हणजे? बिन अधिकारानंच जसं काय स्थापलं असेल! संस्थान स्थापलं गांवच्या पंचांनीं.

भानु०:- आणि पंच कुणी निवडले?

बोध०:- (जलदीन) मला यांनीं, यांना मीं. आम्हीं दोघांनीं मिळून भुलाजी राजे पाटील देशमुख यांना निवडले. आणि पाटलांनीं आम्हां दोघांची नेमणूक कायम केली. समजलं आतां तरी!

भानु०:- समजलों, सर्व समजलों. टाण्याच्या अधिकाऱ्याकडं आतां असाच जातो आणि सार्वजनिक देवस्थान अशा रीतीने ताब्यांत घेऊन वारकऱ्यांकडून पैसे उकळल्याबद्दल फिर्याद देतो.

दग०:- वारे वा! म्हणजे वारकऱ्यांना दर्शन करविल्याचं पुण्य पदरांत पाडून घेऊन शिवाय अधिकाऱ्यांच्या मदतीनं संस्थानाकडून दागिनेही परत घेणार वाटतं! पण म्हटलं, साधुबुवा, हा तुमचा प्रयत्न व्यर्थ आहे समजलां?

हैं देवस्थान सार्वजनिक आहे म्हणून तुम्हांला सांगितलं कुर्णा ? कोण लेक या देवळावर आणि या मूर्तीवर हक्क सांगतो पाहूं. येऊं दे तर पुढं, म्हणजे पायच मोडून हातांत देईन. ठाऊक नाहीं अजून. अहो भानुदास, चला चालते व्हा इथून. हें देवस्थान सार्वजनिक म्हणण्याचा तुमचा कावा आहे असं जर मला आधीं कळतं तर कराचे पैसे मिळत असतांही मी हे वारकरी सुद्धां आंत सोडून दिले नसते असं समजा ! श्रीपंढरीनाथाच्या मनांत माझं कल्याण करावं असं आलं म्हणून मूर्ती आपल्या एक दिवस स्वयंभू माझ्या देवघरांत येऊन बसल्या. लोकांना पुण्य घडावं म्हणून मी मेहेरबानांनं दर्शनाला आंत सोडतां. त्याचा फायदा घेऊन ते आतां माझ्या मूर्तीवरच हक्क सांगू पाहणार ! आणि मूर्त घरांत आहे म्हणून घरावर ! आणि माझं म्हणून माझ्यावर ! आणि माझी बायको म्हणून माझ्या बायकोवरहि हक्क सांगू लागाल !

भानु०:— दगडुबुवा, श्रीपांडुरंग तुमच्या एकट्याचीच खाजगी मिळकत झाला तर त्यांत मला काय, आणि कुणाला काय, वाईट वाटायचं काय कारण ? उलट तुम्ही सर्व संतांतले संत, साधुश्रेष्ठ, भक्तशिरोमणी म्हणून तुमच्या पायांची धूळ आम्ही डोक्यावर उचलून ठेवूं. देव भक्तांच्या घरीं पूर्वी राबला तसा तो तुमच्या घरीं जर उद्यां रावूं लागला तर तो प्रभूच्या भक्तात्सल्याचा अपूर्व सोहळा पाहायला जग लोटेले. दगडुबुवा, श्रीविठ्ठलाला आपला एकट्याचा करा, त्यांत जगाचं कांहीं बिघडत नाहीं.

पद ७

पूर्ण करा अपुलासा भोळा रखुमापती ॥ धृ० ॥

विश्व अखिल जो व्यापुनि राहे ॥

राहो तो प्रभु मनुजा हातीं ॥ रखुमापती ॥ १ ॥

अंत न लागे ज्या ब्रह्माचा ॥

पावो संकोचातें तव चित्तीं ॥ रखुमापती ॥ २ ॥

चाकर करुनी देव आपुला ॥

सुखें करा मोक्षाची खंती ॥ रखुमापती ॥ ३ ॥

दग०:— देव माझ्या घरीं आणखी राबायचा तो काय राबला आहे ? तो माझा आहे म्हणून तर असे पेट्टी भरभरून दागिने आणि पैसे मला देतो. आणि तुमच्यासारख्यांच्या आंगावरून लुबाडून घेतो.

भानु०: - दगडुबुवा, अरेरे, तुमच्या पाखांडवादाची मला खंती येते. परमेश्वर अनेक भक्तांच्या घरी राबला आहे खरा, पण तो त्यांचा द्रव्यलोभ पुरविण्याकरतां नव्हे. आणि अजून तरी काय झालं आहे? मीहि तुमच्या घरी श्रीपांडुरंग किती दिवस राबतो हे पाहण्यास पंढरपुरासच राहणार! प्रभूची भक्तवत्सलता मला माहीत आहे. पण ती अशा कामीं खर्च पडत नसते. असो; मलां श्रीपांडुरंगाच्या मूर्तीचं दर्शन घडणार नाही इतकंच ना? ऊः त्यांत काय आहे? ज्याच्या हृदयांत पांडुरंग वसत नसेल त्यानं त्याच्या प्रत्यक्ष दर्शनाचा हट्ट धरावा.

दग०: - जा जा. तुमचं समाधान कितपत खरं आहे हे मी ओळखतां आणि तुमच्या दटावणीला मी भीक घालीत नाहीं! चोपून वाटेल तितका कर घेतल्याशिवाय मी कुणाहि वारकऱ्याला माझ्या घरांतल्या मूर्तीचं दर्शन करू देणार नाहीं.

भानु०: - ठीक आहे, जशी श्रीपांडुरंगाची मर्जी! चल, प्रिये, बाळा चक्रपाणी, आपण आतां चंद्रभागेवर स्नानाला जाऊं, आणि निर्धन वारकऱ्यांवर या अधम स्वार्थां मंडळींनीं स्वार्थपरायणतेमुळं आणलेलं संकट चंद्रभागेला साक्षी ठेवून प्रभुचरणीं निवेदन करूं. आणखी उरलेले हे वारकरीहि मी आंत सोडले असते, पण आतां आमच्याजवळ याचा हा जबर कर भागविण्याइतकं द्रव्य किंवा दागिने कुठं राहिले आहेत!

गुण०: - खचित यांची ही दशा पाहून पंढरीरायाला दया आल्यावांचून राहणार नाहीं.

चक्र०: - बाबा तीं वारकऱ्यांचीं मुलं पहा माझ्यासारखींच देवदर्शन घ्यायला टपून बसली आहेत. पण मलाहि नाही आणि त्यांनाही नाही दर्शन घडत आज.

भानु०: - देवा,

पद ८

खल कुळा लागला चाळा । घाली आळ गोपाळा ॥ धृ० ॥

गंगा लोटुनी आली द्वारीं । मानी तीतें नागझरी ॥

दर्शन प्रभुचें निशिदिनिं होतां । खंति तयाची करि भारी ॥ १ ॥

परमार्थांचें सुवर्ण उज्ज्वल । देवें पडलें जरि पदरीं ॥
 भक्ति निकष तो न मिळे म्हणुनी । पाषाणासम दूर करी ॥२॥
 संत चालुनी घरासि येतां । रागें भरुनी झिडकारी ॥
 नरकवास तो स्वयें मिळवुनि । करि इतरां पीडा भारी ॥३॥

(भानुदास, गुणवंता, चक्रपाणी जातात.)

दग० :- मोठा आला होता वारकऱ्यांचा कैवारी!

बोध० :- पण सगळ्यांचे दागिने लुबाडून घेऊन दिला की नाहीं आपण धुडकावून त्याला!

दग० :- हा सगळ्या वारकऱ्यांचा म्होरक्या. त्याची जर आपण डाळ शिजू दिली नाही तर हे बाकीचं टाळकुटे काय करणार आपलं ?

१ ला वार० :- गेला विचारा भानुदास! आम्हां वारकऱ्यांकरितां सर्व दागिने गमावून गेला. त्याच्यासारख्या श्रीमान आणि जाणत्या वारकऱ्याची डाळ शिजली नाही, मग आम्हाला कोण विचारतो? चला आतां परत. उगीच दर्शनाची आशा धरून तिष्ठत बसण्यांत काय अर्थ? झालं, दुरून मूर्तीच्या जागेचं दर्शन घडलं तितकंच आपलं पुण्य.

२ रा वार० :- तें काय म्हणून? जर आम्हां वारकऱ्यांची पांडुरंगाच्या मूर्तीच्या दर्शनाची इच्छा खरी असेल तर आम्हाला तो या घरांतून बाहेर पडून सुद्धां दर्शन देईल. हिरण्यकश्यपूच्या राजवाड्याचे प्रचंड स्तंभ ज्यानं विदारण केले, त्याला या दगड्या बडव्यांचं घर फोडून बाहेरं पडायचं काय कठीण?

दग० :- अहाहा, देव तुम्हां चोरट्या लोकांसारखाच घरं फोडायचं करीत असेल जणू कांहीं. अशा त्राग्यानं कर द्यायचा सुटणार नाहीं.

वार० :- चला, या नीच मनुष्याशीं हुजत घालीत बसण्यांत काय अर्थ? म्हणा 'पुंडलीक वरदे हारि विठ्ठल.'

(भजन करीत जातात.)

अंक २ रा

प्रवेश १ ला

(स्थळ - पंढरपूर. मंगळवेढ्याचा ठाणेदार व भुलाजी पाटील बोलत बोलत प्रवेश करितात.)

ठाणेदार:- पाटील, मग कसं काय? येवढ्या मोठ्या राजाची स्वारी पंढरपुरीं येणार, त्याची बरदास्त राहिली पाहिजे.

भुलाजी:- कसं म्हटलंत, ठाणेदारसाहेब? मोठी राजाची स्वारी येणार ? येऊं दे. आपण समदी बरदास्त ठेवूं. ती फुकट जायची नाही. पण कोण राजा म्हणालांत त्यो? त्याचं गांव नांव तुम्हीं सांगितलं पण मी भुलून गेलों बघा.

ठाणे०:- तुमचं नांवच भुलाजीराव, तेव्हां तुम्ही भुलायचेच. राजाचं नांव कृष्णदेवराय, आणि येणार अनागुंदीहून. आतां नीट ध्यानांत ठेवा, विसरूं नका.

भुलाजी:- (आठवलंसं करून) कृष्णदेवराय-अनागुंदी कृष्णदेवराय-अनागुंदी. कां हो ठाणेदारसाहेब, हीं नांवां परकीं लागतात कानाला. आपल्याइकडचीं नाहीत कांहीं.

ठाणे०:- खरं आहे तुम्हीं म्हणतां तें. राजा कानडी मुलखाचा आहे.

भुलाजी:- मग पंचाईत होणार. कारण हीं हेंगाडी कानडी भाषा कुणा लेकाला कळती पंढरपुरांत?

ठाणे०:- कळती थोड्या थोड्या लोकांना. शिवाय राजाबरोबरहि आहेत कांहीं कांहीं मराठी जाणणारे पंडित. आणि स्वतः राजा तर कानडी असून उत्तम मराठी बोलतो.

भुलाजी:- आणि काय हो, हा येवढा मोठा राजा कशाला हो येणार या आमच्या पंढरपूरला ?

ठाणे०:- राजाला काय? इकडं कुणा पाळेगारांवर स्वारी व्हायची असेल झालं. दोघेहि पुंडच. पाळेगार पुंड आणि त्यांच्यावर स्वारी करणारे राजेहि पुंडच. पण वाटेंत पंढरपूरला स्वारी येणार ती मात्र पंढरीनाथाच्या दर्शनाला.

भुलाजी:- आणि कानडी मुलखांतलीं देवस्थानं ओसच पडलीं असतील

जशीं कांहीं! ठाणेदारसाहेब, काय सांगू तुम्हांला? आमच्या या दगडोबा बडव्याच्या घरच्या विठोबाच्या मूर्तीचं इतकं देव्हारं माजलेलं पाहून मला तर हंसायला येतं.

ठाणे०: - तें कां?

भुलाजी: - काय त्या हेंगाच्या मूर्ती? कांहीं तरी रूप किंवा तेज त्यांच्या तोंडावर? कुणी नवशिक्या पाथरवटानं दारूच्या निशेंत घडल्या असाव्या टाकीचं काम शिकायला झालं! दगडोबाच्या कुणा आज्ञापणजाच्या हातीं त्या पडल्या असतील कर्जफेडीच्या वेळीं व्याजमुद्दलाच्या हिशोबांत! त्यानं त्या ठेवल्या माजघरांत पुढं मागं पाठ्यावरवंद्याचे दगड करायला उपयोगी पडतील म्हणून! आणि अडगळ मोडतांना त्या ज्या गेल्या देवघरांत चुकून त्या तेव्हां-पासून तिथंच बसल्या ठाणं देऊन झालं. एकानं गंध लावलं, दुसऱ्यानं फूल वाड्यलं, तिसऱ्यानं नैवेद्य दाखविला, चवथ्यानं नवस केला, पांचव्यानं दुसऱ्या एका देवाचा नवस फेडतांना टाकलं यालाहि एक खोबऱ्याचं भकल. असं होतां होतां बनलं देवस्थान आणि काय? झालं, एक वारकरी आला, दुसरा आला, माजली गर्दी! बाकी जसे हे पुजारी तसा त्यांचा हा देव. नुसते मैद. बरी गुलामांची पोळी पिकली आहे आणि काय? आणि आतां हा अनागुंदीचा राजा आला दर्शनाला म्हणजे मग तर बोलायलाच नको! मलां तर ह्या विठोबाच्या मूर्ती इथून कोणी घेऊन जाईल तर बरं वाटेल!

ठाणे०: - (आश्चर्यानें) तें कां बरं?

भुलाजी: - वारकरी आले पंढरपूरला म्हणजे बामण पुजाऱ्यांची उडती चंगाळी. आणि गांवचा देशमुख पाटील म्हणून मला यात्रेची सगळी घाण स्वतः उभं राहून काढावी लागते. यांचा होतो देवधर्म पण माझं उभं राहतं साता जन्माचं कर्म!

ठाणे०: - पण तुमच्या गांवाला महत्त्व तर आलं आहे कीं नाहीं या देवस्थानामुळं! श्रीविठ्ठलाची ही पंढरी आणि पंढरीचे तुम्ही पाटील. केवढा तुमचा मोठेपणा!

भुलाजी: - कुणा लेंकाला हवं असलं कोरडं महत्त्व! या वारकऱ्यांकडून उकळायला काय सांपडणार? ध्या त्यांची लंगोटी, आणि तीहि घड असली तर!

ठाणे० :- पण आतां हा अनागुंदीचा राजा येतो आहेना आपल्या पायानं! तेव्हां घ्या त्याच्या सरबराईत हात साधून!

मुलाजी :- हें बघा जसा राजा असेल तसं होईल. असेल एखादा वेडा भोळा आणि उधळ्या तर साधेल कांहीं तरी. नाही तर एवढंसं कांहीं बिघडलं त्याच्या सरबराईत तर नेईल मुसक्या बांधून आणि देईल मिरच्याची धुरी झाडाला टांगून. काय घ्या त्याचं! पाटलाचं कामच लई खराब.

ठाणे० :- बरं. काय हो पाटील, काल वारकरी लोकांना मूर्तीचं दर्शन घडलं नाही, त्यांच्यावर करं बसविला, अशी तक्रार आली आहे माझ्याकडे. त्याचं कसं काय? आणि ज्या पंचांच्या नांवानं कर वसूल करतात त्यांत तुम्हीहि एक आहांत म्हणे? (किंचित् रागावून) हें काय प्रकरण आहे?

मुलाजी :- आली कां कागाळी आपल्या कानापावतर? सांगूच तर त्येतलं इंगित? हें बघा, ठाणेदारसाब, मी गांवचा पाटील आहे नव्हे! झालं तर. समद्या बऱ्या वाईट कामांत माझं अंग आपलं नसून असायचंच आणि असून नसायचंच! कोपऱ्यावरच्या दगडाला कुणी जातां जातां शेंदूर फासून देव बनवायचं मनांत आणलं, तरी पहिल्यानं शेंदुराचा टिळा मला लावायला हवा ना! बारशाला पाटील आणि बारारव्यालाबी पाटीलच! समद्याची वर्दी माझ्या कानावर यायला व्हावी. या विठ्ठबाच्या पंचांमधीं माझं नांव असं गेलया गुंतून झालं! दुसरं काय?

ठाणे० :- पण पंचांचं हें काम बरोबर कायदेशीर नाही, असं ठरलं तर?

मुलाजी :- तसं झालं तर त्ये गांवच अपुन नव्हं असंच सांगून देनार आपून! बरं भावलं तर काम आपलं, बुरं भावलं तर काम लोकांचं! असं केल्याशिवाय पाटिलकी कशी निभावती अन् कशी गाजती.

ठाणे० :- पण दगडुबुवांनीं पंचांचं नांव करून नवा कर बसवून खूप पैसे मिळविले म्हणतात. मग त्यांत आमचाहि हिस्सा असला पाहिजे थोडा?

मुलाजी :- वः तुमचा तर हिस्सा पहिल्यानं! पण, ठाणेदार, हा दगडुबुवा आहे मोठा लोभी. त्याच्या हातांतून पैसा सुटायचा लई कठीण. चला बघतो कसं काय जुळतं त्ये. त्यानं तुमची माझी गपचीप समजी केली तर बरी गोष्ट. नाही तर आपणच पडूं त्याच्यावर उलटून. कुठलं पंच? कुणी नेमले? कर घेण्याचा अधिकार कुणी दिलता? कुणाचं देवस्थान? कुणाच्या विठोबाच्या मूर्त? असं करून देऊं त्याचं संस्थान उधडून.

ठाणे०:- अहो, मी सांगतो त्याला आणखी एक युक्ति. तो बऱ्या बोलानं वळत नसला तर द्या तुम्हीं माझ्याकडं एक अर्ज आणि त्यांत लिहा कीं, “ मला दृष्टांत झाला. वारकऱ्यांकडून जितके पैसे दगडुबुवांनीं घेतले तितके तापलेल्या उलथन्याचे डाग माझ्या अंगावर बसले. मला आतां येथून उचलून न्या. त्याशिवाय माझ्या अंगाचा दाह शांत होणार नाहीं. ” असं विठोवानं मला स्वप्रांत सांगितलं असं त्या अर्जांत लिहा. म्हणजे मी तुमचा अर्ज मंजूर करतो. गांवच्या पाटलाला दृष्टांत झाला, तेव्हां तो खरा असलाच पाहिजे असं ठरवून मूर्ती दगडुबुवाच्या घरून उचलून नेण्याचा हुकूम मी देतो आणि पाटील म्हणून हुकुमाची अंमलबजावणी करण्याचं काम तुमच्याकडंच येणार. घ्या हवं तसं साधून. बरं आहे. मी जातो आतां. गांवच्या शिवेचे उलथे आणि पालथे दगड तपासायला मला जायचं आहे. (जातो.)

भुलाजी:- आज लई दिस या विठोबाच्या मूर्तीचं दुःख माझ्या पोटांत दुखत होतं; पण चांगलीशी युगत गवसना ! दगडुबुवांनीं पंच नेमून कर बसवायची गोष्ट काढली तेव्हां आयता आपला हात शिरेल म्हणून होय म्हटलं. कर बसल्यानं कर कुनी देणार नाहीं आन् वारकऱ्यांची टाळकूट मात्र थांबेल असं वाटलं; पण हे पहावं तों भलतंच झालं. टाळकुटीची कटकट तर थांबली नाहोंच; पण दगडुबुवाला गेला बाजार पांच हजार रुपये मिळाले. त्याच्याकडं जातो आतां चौकशीला ! पंचांच्या मिळकतींतला तिसरा हिस्सा आपला.

(मंगळाजी येते.)

मंग०:- अव पाटीलबुवा !

भुलाजी:- (घाईघाईनें) या मंगळाजी ! आज इकडं कोणीकडं ? आज आळशावर गंगाच लोटली म्हणायची !

मंग०:- जळली तुमची ती गंगा आणि जळली तुमची ती पाटीलकी.

भुलाजी:- आज स्वारी लई रागांतशी आहे ?

मंग०:- जळला मेला माझा राग. तुम्हांला काय झालं लांबून लांबून राहून माझ्या रागाची थडा करायला ? आज चार महिन्यांत फिरकलांत तरी कां घरीं ? आलां असतां म्हणजे या दगडुबुवाच्या शेजारानं माझे कसे हाल चालविले आहेत ते कळविले तरी असते.

भुजाजी: - काय? दगडुबुवा बडवे तुम्हांला त्रास देतो काय? तसं असलं म्हणजे दाखवितों त्याला गांवच्या पाटलाचा हिस्का कसा काय असतो तो. बोला, लवकर बोला!

मंग०:- त्रास नाही तर काय? मेले रात्रंदिवस जमतात त्याच्या घरीं रिकाम-टेकडे लोक आणि बसतात टाळ कुटीत! मग त्रास न होईल तर कसं होईल? बरं मी तरी अशी कांहीं लांब राहतें? दगडुबुवाची आणि माझी अगदीं पाठीला पाठ लागलेली. एक पडकं भिताड तेवढं मध्ये! या टाळकुट्यांनीं अगदीं भंडावून सोडलं. जरा कधीं तंबोरा सोडून गायला वसेन म्हटलं तर झाला मेला यांच्या टाळांचा खणखणाट सुरू. सूर नाही आणि ताल नाही. गातात काय गाढेंवावाणी आन् नाचून उड्या मारतात काय माकडावाणी! बारा आणि बारा चौवीस तास बसलेले असतात त्या दगडापुढं! जसा कांहीं पहाराच ठेवला आहे पगारी नोकरांचा माझ्याकडं कोण येतं जातं तें पाहायला.

पद ९

किति कुटाळ टाळकुटे, ताल तंत कांही न यां ॥

करिति सदा छळ हे माझा, त्यांसि येत मुळिं न दया ॥ ४० ॥

रात्रि करुनि हरिजागर, घर माझें जागाविति ॥

चोरुनि जे धनिक धनी भेटायी मज येती ॥

भिववुनि त्यां पोटावरी आणिति हे खल पाया ॥ १ ॥

यांच्या या गोंगाटांत माझ्या एक मेलीच्या गाण्याची तालीम राहो. पण कोणी गोंधळी, भराडी, मुरळी, वाध्या, तमासगीर आला आणि त्यांच्याकडून गाववीन म्हटलं तर यांच्या टाळमृदंगाच्या कटकटीपुढं कसलं त्यांचं गाणं ऐकायला येणार? पाटीलबुवा, बोला, ही मेली टाळकुट्यांची कटकट बंद करतां कीं नाही? फेंकून द्याना त्या मूर्तीं दगडुबुवाच्या घरांतून काढून! आणि ठाणेदाराकडं फिर्यादच गेली तर घेऊन या त्यांना एक दिवस माझ्या घरीं पट्टी खायला आणि गाणं ऐकायला म्हणजे झालं. मी काढीन त्यांची समजूत कशी तरी.

भुजाजी: - अरे हो, पण, मंगळाजी, बोलूं तरी द्याल कां नाही मला थोडंसं? तुमच्या मागचा हा टाळकुट्यांचा त्रास चुकावा म्हणून मी यापूर्वीच प्रयत्नाला लागलों आहे; पण तुम्हांला हें कसं कळणार? ही टाळकूट कायमची थांबली म्हणजे तर होय म्हणाल! मी अगदीं पक्का बंदोबस्त करतां त्याचा. असा पक्का

बंदोबस्त कीं तुम्हीं आपल्या आंगणांत दिवसाद्वयच्या जरी तमाशा उभा केलात तरी तिकडं ढुंकून सुद्धा कुणी पाहूं नये. बरं, तुम्हांला एक बातमी सांगायला येणार होतो तुमच्या हिताची.

मंग० :- ती कशाबद्दल?

भुलाजी :- हें पहा. ठाणेदारसाहेबांनीं मला अशी बातमी नुकतीच सांगितली कीं, अनागुंदीचे राजे कृष्णदेवराय यांची स्वारी लौकरच या आपल्या पंढरपुराला येणार आहे.

मंग० :- असं का?

भुलाजी :- होय असंच, अगदीं खरं. स्वारी पंढरीनाथाच्या दर्शनाला येणार आहे म्हणतात!

मंग० :- काय? आमच्या या दगडुबुवा बडव्याच्या घरचे दगड पाहायला! कायहो, पाटीलबुवा, राजेलोक इतके कां मूर्ख असतात?

भुलाजी :- राजेलोकांना मूर्ख कुणीं म्हणावं? फारच झालं तर असं म्हणावं कीं, दगडुबुवाच्या घरच्या दगडांची सद्दी मात्र विलक्षण. कारण एवढा मोठा परदेशचा राजा त्याच्या घरच्या दगडांच्या दर्शनाला येतो!

मंग० :- तो राजा मूर्ख असो, नाहीं तर त्या दगडाची सद्दी मोठी असो; कांहीं झालं तरी राजा यात्रेला येणार. पण त्यांत माझ्यासारखीला कसला लाभ आणि कसला आनंद?

भुलाजी :- तसं कां म्हणतां? राजेलोक यात्रेला गेले तरी नायकिणींचीं गाणीं ऐकायला कमी करतात कीं काय? धर्माच्या वेळीं धर्मकृत्य आणि आनंदाच्या वेळीं आनंद. राजेलोकांनीं करावं तें तें त्यांना शोभतं. शिवाय हा राजा यात्रेला येणार असला तरी त्याच्या बरोबरचे अमीरउमराव थोडेच असणार त्याच्यासारखे भाविक? पापापुण्याचे जितके प्रकार या जगांत असतील, तितके सर्व असतात राजेलोकांच्या स्वारींत. हे राजेसाहेब येऊन जाईपर्यंत तुमचीं घरीं आणि बाहेर मिळून पांच गाणीं न झालीं तर मला विचारा!

मंग० :- पण या टाळकुट्यांची गर्दी आधीं थांबवा बाई! नाहीं तर कसलीं गाणीं घेऊन बसलां आणि काय? बरं मी जातें तर! पण मीं सांगितलेलं नीट ध्यानांत राहूं दे बरं कां? (जाते.)

भुलाजी: - चला, एक काम झालं. ठाणेदार आपल्याला पुरे वश होणार! दगडुबुवांनीं कर वसूल केलेल्यांतले पैसे बरेचसे दिले, तर ठीकच झालं. आपण दगडुबुवाच्या बाजूने भांडूं. आणि तसें न झालं तर दगडुबुवाच्या घरांतल्या मूर्ती काढून नेण्यापर्यंत मजल जायला हरकत नाही. कारण खुद्द ठाणेदारांची या कामाला संमति. पण कसंहि असलं तरी ही अनागुंदीच्या राजाची स्वारी येऊन जाईपर्यंत मूर्ती हालवू नये. कारण राजाचा विरस झाला तर एरवीं थोडाबहुत लाभ व्हायचा तो बुडेल.

(शंभुबुवा प्रवेश करतो.)

शंभु०: - राम राम, पाटीलबुवा, राम राम !

भुलाजी: - राम राम, शंभुबुवा, राम राम. कां, आज कुणीकडं?

शंभु०: - आपणाकडंच आलों. पाटीलबुवा, हा माझा अर्ज घ्या आणि गांवची पंचाईत बोलवा लौकर!

भुलाजी: - कसला अर्ज ? आणि पंचाईत कशाला बोलवायची ? कांहीं सांगाल कीं नाहीं शंभुबुवा ?

शंभु०: - अर्ज भाऊपणाच्या वांटणीचा. पंचाईत बोलवायची ती वांटणी करण्याकरतां!

भुलाजी: - कसली वांटणी?

शंभु०: - हे दगडुबुवा आणि मी आहोंत चुलत चुलत भाऊ. आमच्या घरांदारांची आणि उत्पन्नाची वांटणी व्हायची आहे अजून.

भुलाजी: - (हंसून) दगडुबुवाला देवदर्शनावर कर बसवून पैसा मिळाला म्हणून आठवली वाटतं ही वांटणी?

शंभु०: - तसें नाहीं. पण आमच्या पूर्वीच्या वांटण्या बरोबर झाल्या नाहीत अशा पुराव्याचे कागद सांपडले आहेत मला.

भुलाजी: - मग आतां तुम्ही वांटणी कशांत मागणार?

शंभु०: - देवस्थानांत.

भुलाजी: - आलं माझ्या लक्षांत. पण देवस्थान म्हणजे नुसतं उत्पन्न कीं-

शंभु०: - सर्व कांहीं. देवघराची जागा, देवापुढचं उत्पन्न, देवाच्या मूर्ती, सगळ्यांत निम्मा हिस्सा मला मिळालाच पाहिजे.

भुलाजी: - ठीक आहे. द्या अर्ज इकडं. मी बोलावतो गांवपंचाईत लवकरच. पण काम तुमच्यासारखं झालं तर मला काय द्याल?

शंभु०: - पाटीलबुबा, तें काय सांगायला हवं? काय मिळेल ही मीठभाकर आपण पाहून घेऊं. बरं आहे. येतो मी. (जातो.)

भुलाजी: - ठीक झालं. दगडुबुवाला धाक दाखवायला हेंहि एक साधन बरं आलं हातांत. कराची वाटणी निमूटपणानं मला दिली तर ठीक. नाही तर हेंहि एक भूत त्याच्यावर उलटून घालायला बरं आहे. भाऊबंदकीचं भांडण ! हा शंभुबुवा विठोबा रखुमाबाईंच्या मूर्ती फोडून सारखे तुकडे करून मागायचा! मागो! बरंच झालं. कराचा हिस्सा न मिळाला तर देवाच्या मूर्ती फुटतील. फुटल्या तर फुटल्या ! आपलं काय गेलं? बरं तर आतां हा कानडी राजा येणार आपल्या गांवां त्याची कशी काय बडदास्त ठेवायची याच्या विचाराला लागलं पाहिजे. (जातो.)

प्रवेश २ रा

(स्थळ-पंढरपूर. चंद्रभागेचें वाळवंट.)

(भानुदास कीर्तन करीत उभा आहे. त्याच्या मागे त्याची स्त्री गुणवंताबाई व मुलगा चक्रपाणी हीं उभा आहेत. वारकरी श्रोते कांहीं बसले आहेत. त्याच गर्दीत विजयनगरच्या राजाचे आश्रित--आपय्या व तेनालाराम हे कीर्तन श्रवण करीत बसले आहे.)

भानु०: - (पद म्हणून झाल्यावर) पुंडलीकवरदा हारि विठ्ठल! अहाहा, या पंढरीचा महिमा काय वर्णावा !

अभंग

तें हें जाणा पंढरपूर । मोक्षमुक्तिचें साहेरघर ॥
करिती सर्व जयजयकार । वैष्णव तेथें भक्तीनें ॥
टाळ घोळ चिपळ्या नाद । दिंड्या पताका मकरंद ॥
गाति विठ्ठलनाम अल्हाद । अट्टहास करुनी ॥
देखोनिया पंढरपुर । जिवा आनंद आपार ॥
टाळ मृदंग वाजती । रामकृष्ण उच्चारती ॥
काशी आदि असती सत्य । परिपवित्र पंढरी ॥

आपय्या: - बधितला का, तेनालीराम कसा काशीची निंदा करतो. तो काशी अपवित्र आणि ही पंढरपूर पवित्र! कशी उलटा बोलतो दंख, तेनालीराम—

तेना०: - अरे उलटा बोलते तोच मुलटा बोलते! काशीला देवानं पवित्रपणा आंदण दिलें काय? अरे पवित्रपणा मनावर असते नव्हे काय? जिथे मांडी घालून बसले जिथे मनानें क्षेत्र पुण्यभूमी म्हटले की पुण्यभूमी झाले. आपय्या, ही सर्व मनाचा खेळ असती.

भानु०: - पण पंढरपूर हें क्षेत्र झालं, पुण्याचं माहेरघर झालं तें कशामुळं? तर या पंढरीनाथाच्या मूर्तीमुळं. आपल्या या पंढरीवर केवढे त्या दयाघन परमेश्वराचे उपकार !

न मागतां काहीं । न करितां सेवा ॥

आलासी गा देवा । पंढरीये ॥

आपय्या: - ऐक ऐक, तेनालीराम, ही हरदास कीर्तनकार काय म्हणते ते. देवा, तूं पंढरीला आलास म्हणते. पूर्वी पंढरगंत या मूर्ती नव्हत्या असं मी म्हणतो नाही? बघ त्याचा प्रत्यंतर?

तेना०: - अरे, ते देवाला म्हणते. मूर्तीला कुठं म्हणते ?

भानु०: -

परलोकीची वस्तू पंढरीसी आली । ती दैवें भावली पुंडलीका ॥

घेतां देतां लाभ बहुतांसी झाला । विसावा झाला पांडुरंग ॥

आपय्या: - ऐक ऐक, तेनाली. तूं आपली कानउघाडणी कर. परलोकीची वस्तू पंढरीला आला म्हणते! वस्तू म्हणजे काय देव कायरे, तेनाली? परलोक म्हणजे दुसऱ्याचा देश नव्हे काय? झालं तर, आणखी काय म्हणते बघ! घेता देतां लाभ बहुतांसी झाला. बोलना, तेनाली, या मूर्ती देणारानं पैसा घेऊन दिल्या आणि त्या घेणारानं पंढरपूरला आणून विकल्या अशी आख्यायिका कानावर येतोना आपल्या अनागुंदाति? ऐक तर, ही कीर्तनकार न कळतासवरता तोच गोष्टी बोलतो !

तेना०: - अरे, तुला परमार्थाची भाषा कळतो नाही! जेचा कीर्तन करतो जेचा गूण वर्णितो, तेचा खरेदी विक्री झाला अशी कीर्तनकार कधीहि म्हणतो

नाहीं. अरे, परलोक म्हणजे आपला कानडी देश म्हणतो काय? तू येडा आहेस, आपय्या. तू शास्त्री रे शास्त्री! मूर्ख, पुरा मूर्ख आहेस तू.

भानु०: - अहाहा! भक्तवत्सल परमात्म्याचं तुम्हां पंढरीच्या लोकांवर केवढं तरी हें प्रेम!

चंद्रभागे तीरीं उभा विठेवरी । विठ्ठल राज्य करी पंढरीगे ॥

आपय्या: - ऐक, तेनाली. काय म्हणते ही कीर्तनकार? पंढरीगे ही शब्द कानडी की मराठी? बोल ना तू, तेनालीराम? आम्ही आपली शास्त्री मूर्ख शास्त्री झाले. पण तू तो शहाणा पंडित ना? मग बोल की पंढरीगे अशी शब्द मराठीत कशी येते?

भानु०: -

ऋद्धि सिद्धि धृती वोळंगती परिवार । न साहती
अवसर ब्रह्मादीकां ॥ सांडोनी तेथूले यथाबीजे
केले । कवणें चाळविले कानडीयासी ॥

आपय्या: - ऐक, तेनालीराम, आतां कां झोंप घेते की काय? "कवणें चाळविले कानडीयासी?" काय म्हणते ही कीर्तनकार? या कानडी विठोबाच्या मूर्तीला कुणी चाळविली? तिला कोण घेऊन आली? असंच म्हणते नाहीं? चल, तेनाली, आपणाला या कीर्तनांत आणखी कांहीं नको. आपण तो कृष्णदेवरायाला सांगते की, कीर्तनकार सुद्धा कबूल करते मूर्ती कानडी म्हणून. आपली मुलखांतली मूर्ती आपण घेऊन जाणार. राजा देश जिंकून नेती, आपण आपला देवाची मूर्ती परत नेली तर तो काय थोडी देशकार्य झाली?

तेना०: - अरे, आपय्या, तू मोठी दुराग्रही. राजाला मूर्ती न्यायची तर उचलून न्यावाना? त्याला कोण रांडलेक आडवती? पण तुझ्यासारख्या शास्त्री-लोकांनी असला शब्दछल करूं नव्हेरे! बरं, चल तर चल. आपणाला लई आवडती हे कीर्तनकार! पण आतां तू जाती तर आम्ही बी येती तुझ्या संग.

(आपय्या व तेनाली जातात.)

भानु०: - असो; परमात्म्यानं कृपा करून अशा मूर्ती भूलोकावर पाठविल्या, पुंडलिकासारख्या महात्म्यानं त्या पंढरीला आणल्या, पण अखेर त्या पडल्या

मैदांच्या हातीं. त्यांना कसली भक्ति? त्यांना कसलं मूर्तीचं कौतुक? त्यांना कसला मूर्तीचा जिव्हाळा? त्यांना बोटभर पोटाच्या खळगीपुढं परमार्थ कसला दिसणार? म्हणून बसविला त्यांना मूर्तीच्या दर्शनावर कर. पहा जगाचा कसा उलटा न्याय आहे तो. ज्याच्या संग्रहीं मूर्ती त्याला त्यांची किंमत नाही; आणि ज्यांचा मूर्तीशीं कांहींएक संबंध नाही, ते काय वाटेले ती किंमत देऊन मूर्तीचं नुसतं दर्शन व्हावं म्हणून धडपडतात. ईश्वराचं चरित्र अतक्य असतं असं म्हणतात; पण दुर्जनाचं चरित्र ईश्वरचरित्राहूनहि अधिक अतक्य असंच झालं नाही काय? ज्यांनी देवदर्शनाची विक्री मांडली त्यांना या जगांत पवित्र असं काय असणार? त्यांच्या धनलोभाला उपमा तरी कशाची द्यावी?

लोभाचीया सोसें पडसी पतनीं । यमाची जाचनी बहु असे ॥

भानुदास म्हणे सांडुनियां सोस । होईरे उदास सर्व भावें ॥

नामदेवमहाराजांनीं आपणांकडून संसारिकांना पुष्कळ बोध केला आहे. पण काय उपयोग? ते म्हणतात—

परब्रह्माची ती गोडी नेणती बापुडीं । संसार साकडी
विषयभरीत ॥ जवळीं असतांचि क्षीर नव्हेरे वरपडा । रुधिर
सेवितां गोचिडा जन्म गला ॥ दर्दुरा कमलिनी एके ठायीं
बिठार । वास तो मधुकर घेवोनि गेला ॥ शेळिस घातली
उसाची वैरणी । घेऊं नये धर्णी त्या रसाची ॥

पण पंढरीनाथाच्या दर्शनावर कर बसवून पुण्याचा रुपाया मोडून पापाचा खुदा पदरांत घेणारे हे अधम यांच्या चरित्राच्या निषेधाला नामदेवमहाराज तरी कसे पुरे पडणार? पण म्हणावं संभाळा, देवदर्शनावर कर बसवणारांनो, संभाळा.

मधुमक्षिका मोहोळ राचिती रात्रंदिवस । भाग्यवंत रस
घेवोनि गेला ॥ गारुड्याचा खेळ दिसे क्षणभर । तैसा
हा संसार दिसे खरा ॥ नामा म्हणे तेथें कांहीं नसे बरें ।
क्षणाचें हें खरें सर्व आहे ॥

सुभ्रमाशा जन्मभर मध गोळा करतात पण वेळ आली म्हणजे मोहोळासकट मध दुसराच घेऊन जातो. आणि मधमाशांना मिरच्याची धुरी खावी लागते.

तसं होईल बरं, सांभाळा. बाहेर वारकरी शेंकडों कौसांवरून आपल्या दशनाला आले, पण या बडव्यांच्या धनलोभामुळं ते दर्शनसुखाला मुकले आणि दुःखी-कष्टी निराश होऊन डोळ्यांतून पाणी काढीत परत गेले, ही गोष्ट माझ्या पंढरीनाथानं पाहिली नसेल असं कां तुम्हांला वाटतं? देवळाची कवाडं लावून विठोबाला आंधळा करूं पाहतात काय हे? अरेरेरे. कोण हा भ्रम ! अशा घोर अपराधानं मिळविलेली संपत्ति एक दिवस तरी कुणाच्या हातीं राहिल काय? फार काय, असल्या अधम नीचांच्या राहण्यानं दूषित झालेल्या जागेंत पंढरीनाथ राहिल तरी कसा? सात वीरावतारांतलीं शूर अवतारकृत्यं ज्यानं केली, त्या परमेश्वराला या कवडिचुंबकांची फजीती आणि त्यांना शिक्षा करणं कठीण जाईल काय? हे वारकरी लोकहो, हे संतसज्जन हो, पदरीं द्रव्य नाहीं म्हणून खंती करूं नका! तुमच्यासारखे श्रीमान् तुम्हींच आहांत. कारण तुम्हांला जर घरांत प्रवेश करून मूर्तीचं दर्शन घेतां आलं नाहीं तर माझ्या पंढरीनाथाच्या मूर्तीच घराबाहेर येऊन तुम्हांला दशन देतील. असो, परमेश्वरा, परनिंदचे शब्द तोंडून गेले त्याची क्षमा कर. बाळ चक्रपाणी, तूं एखादं ईश्वरगुणवर्णनपर पद म्हण बरं. (गुणवंतावाइकडे पाहून) तूंहि चक्रपाणीला थोडी मदत कर. (गुणवंता व चक्रपाणी पद म्हणतात व शेवटीं 'पुंडलीकवरदा हारि विठ्ठल' असा घोष होतो व पडदा पडतो.)

पद १०

प्रभु वाञ्छित कथिन तुझ्या पदीं ॥

दूषित न करो मजसि कधीं ॥

पर-मत्सर-निंदा-व्याधो ॥ धृ० ॥

कटु मधु जिह्वा वदेल जरि वदनीं ॥

ओष्टाग्रीं परि विकार दोन्ही ॥

मना नसो, मना नसो, स्पर्श कधीं ॥ प्रमु० ॥ १ ॥

प्रवेश ३ रा

(स्थळ-पंढरपूर. दगडुबुवाचें घर. दगडुबुवा व त्याची स्त्री गंडकीबाई प्रवेश करते.)

दग०:- (हळूच) आतां दार उघडूं ना? झालं ना तुझं काम पुरं?

गंडकी:- (बाहेर येऊन) उघडा आतां दार खुशाल! त्या पैशांचा आणि दागिन्यांचा अगदीं मागमूससुद्धां नाहींसा केला आहे. आणि कुठं पुरून ठेवले आहे याचा पत्ता म्हणून कुणाला लागायचा नाहीं.

दग०:- हें बघ, एवढ्यांनंहि भागायचं नाहीं. बोधलेबुवा स्नानाला गेला आहे चंद्रभागेवर. तो परत येण्याच्या आधीं मी जातो स्नानाला. आणि तो आलेला दिसला न दिसला कां, 'रात्री चोरी झाली, कर म्हणून वसूल केलेले सर्व दागिने आणि पैसे चोरट्यांनीं नेले' असं म्हणून रडत ऊठ. आणि तुमचं हें सुरू आहे तंवर मी येतो स्नान करून. आणि मग मी तुला मदत करतो रडायला. दिवस-भर गोंधळ घालून पुरलेलें सारं रात्री उकरून काढूं. आणि पहाटेच्या प्रहरीं तें सारं घेऊन तूं चार दिवस माहेरीं निघून जा. मग बसूं दे बोधल्याला हांका मारीत!

गंडकी:- जा तुम्ही; मी करतें तां तजर्वाज सगळी बिनचूक पहा तरी!

दग०:- नाहीं, तूं आहेसच तशी हुषार. कांगावा करायला तुला कुणी शिकवावं लागत नाहीं. पण बोधलेबुवा आहे जरा चौकस म्हणून आपलं तुला सांगून ठेवलं.

गंडकी:- (हंसून) असं कां? मलाच एकटीला कांगावा करायला येतो वाटतं? बरं पण त्याचा तंटा आतां कशाला ? जा तुम्ही स्नानाला लवकर. बोधलेबुवा यायची वेळ झाली! (दगडुबुवा जातो.) देवदर्शनावर कर बसवायची युक्ति यंदा चांगलीच निघाली म्हणायची! परवांची मिळकत बरीच झाली. आणि जर कां असंच चाललं दर वर्षीं तर बाई मला दागिन्यांचं ओझं उचलायला सुद्धां यायचं नाहीं. परवां कराबद्दल त्या भानुदासाच्या बायकोनं दागिने दिले ते कसे पण छानदार आहेत. मीं हळूच रात्रीं घालून सुद्धां पाहिले आंगावर! वाटलं जसे कांहीं माझ्या आंगचेच केले आहेत. घरच्या विठोबाच्या मूर्तीचा अलीकडे मला मनांतनं अगदीं कंटाळा आला होता. वाटे कां ह्या हेंगाळ्य मूर्ती

कुणाला तरी देऊन टाकाव्या. कशाला ही रिकामी अडगळ घरांत? या मूर्तीनीं जागा अडविल्यामुळं, जातं आणि उखळ घालण्याची माझी जागा सारी अडून गेली झालं. दर्शनाला येणाऱ्या आल्यागेल्याची उर्गाच मागं भुणभुण! मेलं उत्पन्न नाही पैचं, आणि रिकामा नैवेद्य मात्र दररोज दाखवावा लागतो. पण हे वारकरी म्हणजे शुद्ध वेडं पीक आहे. (हंसून) त्यांना तेंच ध्यान हवं. तेंच ध्यान पाहायला हे दागिने आणि पैसे देणार असतील तर राहिनात कां त्याच मूर्तीं देवघरांत! मला थोडंच घालायचं आहे पाणी त्यांना? आणि वाहायचं आहे गंधफूल?

पद ११

हा धननिकर मज लाधला । नवस न करितां कशि

पावलि ही । अवचित कुलदेवी मजला ॥ ४० ॥

घालुनि अंगावरति दागिने । मिरवित जाइन माहेरीं ॥

दिपविन शेजाऱ्यांचे डोळे । होइल तोष तदा मजला ॥ १ ॥

गोट पाटल्या तोडे वाकी । झबका नथ ऐशी नाकीं ॥

धरुनि पुढें आरसा सुबकसा । पाहिन धाट कसा सजला ॥ २ ॥

(बाहेर दूर पाहून) अगबाई, हे बोधलेबुवा आलेच वाटतं स्नान करून. या म्हणावं. तुम्हाला या दागिन्यांतला आणि करांच्या पैशांतला निम्मा हिस्सा पाहिजे नाही कां? घ्या म्हणावं देतें हिस्सा. (बोधलेबुवा आत येतोसा पाहून गंडकी पाय पसरून बसते व ओक्साबोक्शां रडू लागते.)

गंडकी: - अहो बोधलेबुवा, अहो बोधलेबुवा, धांवा हो धांवा! चंद्रभागेवर जा आणि आमचे घरधनी स्नानाला गेले असतील तर त्यांना हांका मारून घेऊन या लवकर, जा हो जा.

बोध०: - (आश्चर्याने) आं! गंडकीबाई, काय झालं असं इतक्यांत?

गंडकी: - (रडत) काय सांगूं? माझ्यानं सांगवतसुद्धां नाही हो. बोधलेबुवा, घात झाला हो घात झाला!

बोध०: - होय? पण झालं काय? तुमच्या मुलग्याला कांहीं बरंवाईट झालं कां काय?

गंडकी: - (रडत) तसं झालं असतं तरी पुरवतं हो. ती पांडुरंगाची कृपा

समजून गप्प बसलें असतें हो. पण हा घात त्याहून मोठा आहे हो. धांवा लवकर, हांका मारून आणा त्यांना.

बोध०:-होय. पण दगडुबुवांना मी घाबऱ्या घाबऱ्या बोलवायला गेलों म्हणजे ते मला विचारतील त्यांना सांगायला पाहिजे ना कांहीं तरी? म्हणून सांगा म्हणतों काय घात झाला तो.

गंडकी:- (रडत) असं का? मग सांगा त्यांना म्हणावं लवकर घरी चला. आपल्या घरी म्हणावं रात्री चोरी झाली! सगळे दागिने आणि रोकडबिकड जी काय जमलेली ठेविली होती ती म्हणावं चोरट्यांना नेली! जळलं मेल्यांचं तोंड तें. आमच्याच घरावर दरोडा घालायला गांवांत श्रीमंतांचा घरं काय थोडां गेलीं होती? पण दुसऱ्यांच्या घरांवर जायची बुद्धि त्यांना कशानं होणार, आमच्या मागं देव हात धुवून लागलं आहे तोंपर्यंत?

बोध०:-पण, गंडकीबाई, भितंबित कुठं पडलेली दिसत नाही तो?

गंडकी:- (रडत) नाही हो, बोधलेबुवा, हीच तर त्यांची शहामत.

बोध०:-कुठं दारबीर मोडलेलं किंवा कुलूपबिलूप तुटलेलं दिसत नाही तें?

गंडकी:- (रडत) नाही हो, बोधलेबुवा, हीच तर चोराची शहामत म्हणतें ना? भित न फोडतां, दार न मोडतां, कुलूप न तोडतां दागिने आणि पैसे मात्र सगळे पळवून नेले. मोठे अड्डल चोर खरे, बोधलेबुवा. धांवा हो धांवा नदीवर आणि त्यांना म्हणावं जळली तुमची तां स्नानसंध्या राहूं या. घरी परत या लौकर. माझं एखादं पोरं अपघातानं गमावलं असतं तरीहि मी नसतं आलं तुमच्या स्नानसंध्येच्या आड! पण पांडुरंगानं दिलेल्या प्रसादाचे पैसे आणि दागिने गेले म्हणून मेलं राहवत नाहीं.

पद १२

जळना माझें जीवित हें हतभागी ।

दैवा न सहत इतुका थोडा द्रव्यलाभ मजलागीं ॥ धृ० ॥

जरि मम गेला आजवरी । जन्म दरिद्री सदा ॥

कधि खंत न मनि केली । सोशिल्या बहुत आपदा ॥

अजि परमेशानें फेंकितां लव कृपादृष्टी ॥

घर भरलें द्रव्यानें परि दैव होत कष्टी ॥ जळना० ॥ १० ॥

प्रत्यक्ष देवाचा की हो प्रसाद! वारकरी लोकांनी इतक्या प्रेमानं दागिने आणि पैसे देवाला दिले, ते देवानं प्रसाद म्हणून आमच्या पेटांत टाकले, ते न ध्यावे तर त्याचा अपमान नाही कां होणार? म्हणून बाई मीं कबुली दिली आणि जपून ठेवले हो; पण चोरांनींच कां उठूं नये आमच्यावर? काय बाई कसब तरी त्यांचं? भित फोडली नाही, दार मोडलं नाही, कुलूप तोडलं नाही, असं असून मेल्यांनीं दागिने आणि पैसे लांबविले. बाकी इकडची काडी इकडं केली नाही. पण देवाचा प्रसाद तेवढा मात्र माहितगार माणसासारखा चोरून नेला. बोधलेबुवा, धांवा हो धांवा!

बोध०:—खरंच ही चोरी चांगल्या माहितगार माणसाकडूनच झाली असावी असं मलाहि वाटतं.

गंडकी:—(रडत) होय ना, बोधलेबुवा, तुम्हांलाहि असंच वाटतं ना माझ्यासारखं? पहा बरं कोण दुष्ट लोक हे! आमचं पुण्यसुद्धां यांना पाहवत नाहीं. आमच्या पुण्यावरच या चोरांनीं घाला घातला म्हणावयाचा.

बोध०:—गंडकीबाई, पुण्यावरच दरोडा यायचा कोणाचाहि! पापावर दरोडा कुणी थोडाच घालणार? पण मी सांगतो की, तुमचं पुण्य कांहीं अजून गेलं नाही कुणाच्या हातीं, नीट जतन करून ठेवा आं? मी जातो दगडबुवाला बोलवायला. आणि त्यांची माझी जर चुकामूक पडली तर त्यांना सांगा म्हणावं बोधलेबुवा भुलाजीराव पाटलाकडं गेले आहेत.

गंडकी:—(मनांत) हा पाटलाकडं कशाला बरं जातो? (उघड) पाटलाकडं कां जाणार तुम्हीं? तें कां?

बोध०:—अहो कां म्हणजे काय? झाल्या प्रकारांची वर्दी त्यांना लौकर दिलीच पाहिजे. ते पाटील आहेत, शिवाय पंच आहेत. कराच्या ऐवजाची चोरी झाली या कामांत त्यांना लक्ष घातलंच पाहिजे. तुम्हीं घर नीट सांभाळा बरं. मी जातो.

गंडकी:—(रडत) चोरी होऊन होतं नव्हतं तें गेलं. आतां सांभाळायचं तें काय घर?

बोध०:—अहो, चोरी तर झालीच. कुणाची तरी कुणी तरी चोरी ही केलीच. पण आपलं अजनहि काय आहे काय नाही तें सांभाळा, दुसरं काय?

गंडकी:- बरं तर, क्षणभर थांबा तुम्ही. मी परसाचीं दारंबिरं नीट लागलेलां आहेत कां नाहीत पाहून येतेंच. (जाते.)

बोध०:- दगडुबुवांनीं असा डाव केला काय माझ्यावर ? चोरी झाली असं नुसतं एका शब्दानं म्हटलं म्हणजे दुसरं तिसरं कांहीं बोलायला नको आणि चालायला नको. कराची वांटणी होय नाही म्हणण्याचं कारण नाही उरलं! आणि याची बायको तरी किती कांगावखोर पहा! काय सटवीनं बतावणी केली पण ! भित फोडली नाही, कुलूप तोडलं नाही, इकडची काडी इकडं झाली नाही. आणि असं असून म्हणे चोरी झाली. आणि काय म्हणे चोराची शहामत ! यांत शहामत कसली? घरच्या चोराला भित फोडायलाच कशाला हवी ? आणि दार मोंडायचंच काय पण दाराची कडी तरी काढायचं काय कारण ? आणि ज्याच्या कमरेलाच किल्ली त्याला कुलूप तोडायचं तरी काय कारण ? (इकडे तिकडे फिरून) ही पहा या विठोबाच्या मूर्तीच्या पायाजवळची जमीन उकरल्यासारखी दिसते आहे. शंकाच नको. मी नदीवरून स्नान करून येण्याच्या अवघांत यांनीं सगळं डबोलं इथं पुरून ठेवलं वाटतं ! बरं जातं कुठं ? (दाराकडे पाहून) अरे ही गंडकीबाई आलीच वाटतं, चला आतां आपण पाटलाकडं जाऊन ही कांगाव-खोरांची मात यांची यांच्यावर कशी परतवायची याचा दोष मिळून विचार करावा. या दगडुबुवाकडं जाऊन काय करायचं ? त्याला चोरीची बातमी सांगितल्याबरोबर तोहि गंडकीसारखा नाटकच करणार कां नाही ? बरं तर मीहि नाटकच करून दाखवितों यांना ! (जातो.)

गंडकी:- (परत येऊन) बोधलेबुवा गेला वाटतं एकदांचा ? पाटलाकडं जाऊन हा काय करणार ? आपला हिस्सा गेला असं समजून हा रडणार तसा पाटीलहि रडेल झालं ! येऊन जाऊन काय, काय ती आजची रात्र मधे. ती उजाडायच्या आंत हें सारं डबोलं घेऊन मी पोहोंचलेंच माहेरीं ! मग त्यांतला पैसा तरी दिसेल कां या बोधल्याच्या किंवा पाटलाच्या डोळ्याला ? आतां हे नदीवरून स्नान करून आले म्हणजे त्यांना लागलीच पाठवतें पाटलाकडं. बोधलेबुवाच्या आधीच हे पाटलाकडं गेले तर बरं. निदान त्यांच्या मागोमाग तरी जाऊं देत.

पद १३

खलवंचन करण्या मति ही दिघली
 परमेश्वरें । सुचलें बरें ॥ धृ० ॥
 लोभ ठेवुनी द्रव्यावरि मम । अंतरदृष्टी बसला
 बकसम । अधम तथा वाराया समजा ॥
 कपटपटुता । हीच उचिता ॥ सुचलें बरें ॥ १ ॥
 (जाते.)

प्रवेश ४ था

(स्थळ—पंढरपूर. चंद्रभागा नदीकाठच्या वनांत तंबू मारलेले आहेत.

राजा कृष्णदेवराय उच्चासनावर बसला आहे. जवळ आपय्या व
 तेनालीराम उभे आहेत. समोर ठाणेदार, भुलाजीराव
 पाटील आणि दगडुबुवा हात जोडून उभे आहेत.)

आपय्या:—ही ठाणेदार. मंगळवेढ्याची ठाणेदार. पंढरपूर मंगळवेढ्याखालों
 येतो म्हणून हे पंढरपूरचीहि ठाणेदार आहेत.

ठाणे०:—(मुजरा करून) महाराजांची स्वारी दौलताबादेहून अनागुंदीला
 परत जातांना पंढरपुराहून जाणार असं कळलं तेव्हां सेवकाला फार आनंद
 झाला. व्यवस्था ठेवायची आज्ञा राजधानीहून आलीच होती. पण अशा कामी
 आज्ञेचं तरी काय कारण? आजवर लौकिक ऐकत होतो. आज प्रत्यक्ष दर्शनच
 घडलं. (पाटलाकडे बोट दाखवून) हे भुलाजीराव राजे पाटील देशमुख इनामदार.

कृष्ण०:—अस्सं, हे पंढरपुरचे पाटील!

भुलाजी:—जी महाराज! कशाचा पाटील आणि कशाचा काय? आपल्या
 पंचवीस पिढ्या या पंढरपुरांत राहून चंद्रभागेचं स्नान करून पांडुरंगाचं दर्शन
 घेऊन काय हातून होईल ती गांवची चाकरी करतो बरी वाईट!

कृष्ण०:—काय, आपय्या दीक्षित, पंढरपूर हें गांव पंचवीस पिढ्याइतकं जुनं
 असेल? पंचवीस पिढ्या म्हणजे सात साडेसातशें वर्षे झालीं! चंद्रभागा नदी
 याहूनहि जुनी यांत शंका नाही. पण गांव इतका जुना असेल? नसेल!

भुलाजी:—जी सरकार, लई लई जुना आहे हा गांव! अयोध्येचा राम
 वनवासाला गेला न्हई? तवा चंद्रभागेवर त्यांचा एक मुकाम पडला व्हता असं

सांगत्यात. आणि पांडवांनी यज्ञाचा घोडा सोडला व्हता त्यो माझ्या एका घराण्यांतल्या पाटलानं या आमराईतल्या त्या झाडाला बांधला होता म्हणतात!

कृष्ण०:- (मनांत) ध्या. तीन युगांपर्यंत तर मजल गेली! (उघड) असेल, पाटील. तसंही कां नसेल? कारण तुमच्याइतकीं जुनीं घराणां आतां पाहायला मिळतात कुठं?

आपय्या:- नदी होता तवा नदीच्या कांठीं एखादी गांवहि असलच. त्याची नांव पंढरपूर असेल न्हाई तर नसेल इतकाच झाली!

कृष्ण०:- बरं, हे दुसरे गृहस्थ कोण?

ठाणे०:- हेच ते दगडुबुवा बडवे. ज्यांच्याकडं श्री पांडुरंगाची पूजा असते ते हेच!

कृष्ण०:- वाहवा! धन्य आहेत! पुण्यवान् आहेत! बडवेमहाराज, आपली वस्ती किती दिवसांची आहे या पंढरपुरांत?

दग०:- फार जुनी आहे, महाराज. मला वाटतं दोन तीन हजार पिढ्या झाल्या असतील आमच्या या पंढरींत!

कृष्ण०:- (थट्टेनें हंसून) म्हणजे जवळ जवळ ब्रह्मदेवानं सृष्टि उत्पन्न केल्यानंतर दहा पांच वर्षे किंवा त्याच्या आधीं दहा पांच वर्षे.

दग०:- हां असंच म्हणायला कांहीं हरकत नाही!

ठाणे०:- (मनांत) काय गाढव आहे हा बडव्या. महाराजांनीं थड्ठा केली ती सुद्धां याला कळली नाहीं!

भुलाजी:- म्हंजी या बडव्याचं घराणं माझ्याहूनबी आधींच असं हा म्हणतो कीं काय?

कृष्ण०:- असं होतं खरं, पाटील! पण सांगतांना तुम्हींच यांच्यापेक्षां दहा पांच पिढ्या अधिक सांगितल्या असत्या म्हणजे काम झालं होतं.

दग०:- होय, महाराज, पाटलाच्या आधींचं माझं घराणं आहे!

कृष्ण०:- आणि या पांडुरंगाच्या मूर्तींचा काय इतिहास आहे?

दग०:- या मूर्तीं आमच्या घराण्यांतल्या पहिल्या पुरुषाबरोबर जन्माला आल्या! शंकरांनीं आपल्या अंगाच्या मळापासून त्या तयार केल्या. त्या आपण केल्या असं दाखवायला श्रीशंकरांनीं मूर्तींच्या डकियांवर

लिंगाचं चिन्ह केलं आणि त्या ब्रह्मदेवाच्या हातीं दिल्या. ब्रह्मदेवांनीं त्या श्रीविष्णूच्या हातीं दिल्या. श्रीविष्णूंनीं लक्षा भूलोकावर पाठविण्याकरितां नारद मुनींच्या हातीं दिल्या. त्यांनीं त्या आणून माझा पहिला पूर्वज धोंडुबुवा बडवे याच्या हातीं नेमक्या दिल्या. आणि त्यांची स्थापना माझ्याच देवघरांत झाली, महाराज.

तेना०:- (हंसून) या पुजाऱ्याची आद्य पूर्वज धोंडुबुवा आणि आजची त्याची वंशज दगडुबुवा! शाबास, धोंड्या दगडांची हे पिढीजाद घराणं पृथ्वीच्या उत्पत्तीपासूनच आहे असं दगडुबुवा ह्मणाली ते काहीं खोटं नसलं!

आपऱ्या:- महाराजांनीं मूर्ती समक्ष पाहाव्या आणि मग त्यांच्या डोक्यावर शिवलिंग आहे कीं नाहीं हे ठरवावं. हे लोक विठ्ठलाला शैव म्हणते. तो आगदीं खोटी गोष्ट, महाराज. विठ्ठलमूर्ती मूळची वैष्णव आहे, कानडी आहे. ती शैव न्हाई, महाराज. हे पुजारी खोटं बोलतो, महाराज.

कृष्ण०:- असो. तो वाद राहूं दे तूत. जा, ठाणेदार, पाटील, पुजारीबुवा, जा आतां तुम्ही घरोघर. आमची सर्व व्यवस्था उत्तम आहे. कांहींएक न्यून नाहीं.

दग०:- मग महाराज दर्शनाला कधीं येणार पांडुरंगाच्या? म्हणजे त्याप्रमाणं तयारी ठेवतो.

कृष्ण०:- त्यांत तयारी कसली ठेवायची? मां केव्हांहि येऊन दर्शन घेऊन जाईन.

तेना०:- (स्वगत) पुजाऱ्याला दर्शनाचा तयारी ठेवायचा म्हणजे हात पसरून बसायचा. तो तयारी याचा नेहमीं ठेवलेलाच आहे. त्यांत नवीन तो काय करायचा?

कृष्ण०:- बरं तुमच्या गांवांत कथा, कीर्तन, पुराण वर्गरे कोण कोण करतं? एखादं चांगलंसं कीर्तन पुराण होत असेल तर मला ऐकायचं आहे.

ठाणे०:- नेहमींचा गांवांतला असा चांगला म्हणण्यासारखा कोणी पुराणिक हरिदास नाहीं. मात्र हल्लीं यात्रेला आलेल्या यात्रेकरूंकीं भानुदास पैठणकर म्हणून एक हरिदास चांगला आहे. त्याचं कीर्तन ऐकण्यासारखं असतं. एरवीं दिव्यांचीं भजनंदि चांगलीं पाहण्यासारखीं होतात.

कृष्ण०:- ठीक आहे, जा तुम्ही पंढरपूरकर मंडळी. मी तुम्हांला पुन्हां

बोलावणं पाठवीन तेव्हां या! (ठाणेदार, पाटील, दगडुबुवा मुजरा करून जातात.) कां आपय्या दीक्षित! बोला काय म्हणणं आहे तुमचं?

आपय्या: - माझा काय म्हणणं असायचा? विठ्ठलाच्या मूर्ती कानडी आहेत आपल्या मुलखांतल्या. त्या महाराजांनीं परत न्याव्या.

कृष्ण०: - हें आपण म्हणून काय उपयोग? तें सिद्ध होण्यासारखा पुरावा पाहिजे. बळजबरी करून मी मूर्ती नेण्याचं मनांत आणलं तर तें मला सहज करतां येईल; पण तसं करण्याची माझी इच्छा नाही. आम्ही राजे लोक अधिकार असतां नसतां दुसरे देश जिंकून त्यांतली मनुष्यप्रजा आमच्या दास्यांत आणतो तें एक असो. पण देवाच्या मूर्ती उचलून नेण्यापर्यंत आमच्या जुलुमाची मजल जाऊं देणं धरोबर नाही.

पद १४

विजय वसे जरि मम करिं, बहु अंकित सेना ॥

तरि 'नृपाल' भूषा ही उचित अभिधाना ॥

हरिपदनत साधुसंत, कां त्यांतें पीडावें ॥

दक्षिण पथ सुलभ सुगम तरि कां जावें डावें ॥ १ ॥

आतां मूर्ती मला खुशीनं अगर संतोषानं मिळाल्या तर त्या मी घेईन; आणि त्याकरतां लागेल तितका पैसाहि वाटेल तर खर्च करीन. हें पंढरपूर पूर्वी आमच्या कानडी यादव राजाच्या अमलाखालीं होतं. पुढं तें मराठी राजाच्या अमलाखालीं गेलं, म्हणून पंढरपूर वाटेल तर जिंकून आपल्या राज्याला जोडायला मी तयार होईन. भाऊबंदकीचं भांडण, त्याला राजकारणाची जोड देऊन, इतक्या पत्त्यापर्यंत न्यायला मी तयार आहे. पण धार्मिक बाबतींत अत्याचार करायला मी तयार नाही.

आपय्या: - पण, महाराज, हे लोक मूर्ती आपल्या इच्छेनं आपल्या संतोषानं दिले तर महाराज विकत घेतील ना ?

कृष्ण०: - हो, कां नाही घेणार? काय मागतील तितके पैसे देईन. मागतील तेवढं इनाम अगर जहागिरी देईन.

आपय्या: - आणि हे मूर्ती कानडी मुलखांतनं आणले असा त्यांनीं कबुली दिली तर मग ?

कृष्ण० :- मग काय? मग मला त्या मूर्ती घेऊन जाण्याला हक्कच उत्पन्न होईल. आतां हक्क असला तरी पुष्कळ दिवसांचा त्यांचा भोगवटा आहे, एकदम त्यांच्या हातून त्या न्यायच्या तर त्यांना वाईट वाटेल, नुकसानीही होईल. याकरिता त्यांना पैसे देऊन खूष करीन हें निराळें. पण मूर्ती नेण्याचा आग्रह मला धरतां येईल आणि तो मी धरीनहि. ठीक आहे. जा तुम्ही आतां. (आपल्या व तेनाली जातात.) या मूर्ती न्याव्या असं माझ्या मनांत येतं. पण पंढरपूरसारख्या क्षेत्रांत येऊन मीं उन्मत्तपणा केला, असा दुर्लौकिक होईल, याचं मला भय वाटतं. असो. या मूर्तीचं आधीं दर्शन घ्यावं आणि या क्षेत्रांत जमलेल्या सांधुसंतांचं चरित्र तरी डोळे भरून पाहावं. मग परमेश्वर बुद्धी देईल त्याप्रमाणं करतां येईल.

पद १५

पंढरि ही पुण्यखनी ॥

(विठ्ठलपदिं भीमा नदि जणुं स्वर्धुनि ॥ ४० ॥

पुंडलीक । पुण्यवंत । ब्रह्मलोक । भुविं आणित ॥

जग वानित ॥ पंढरि ही ॥ १॥

(पडदा पडतो.)

प्रवेश ५ वा

(स्थळ-पंढरपुराजवळ एक कोसावरचा ओढा. पाटील व बोधलेबुवा

भयंकर वेष घेऊन प्रवेश करितात.)

बोध० :- पाटील, हाच कां तो ओढा तुम्हीं सांगितला तो?

पाटील :- हाच तो ओढा। यांतून वारकरी गांवाला जाण्याची वाट आहे. काल दगडबुवा आणि त्यांच्या बायकोचा जो बेत झालेला आपण ऐकला झ्यावरून ते याच सुमाराला इकडं येतील असं वाटतं. तोंवर आपण झाडाशीं बसूं या.

बोध० :- काय पण हीं नवराबायको वस्ताद! पण म्हणावं आम्ही तुमच्या बारशाला जेवलों आहोंत, गुलामांनो! पाटील, तुम्हांला चाहूल नाही ऐकूं आली?

पाटील: - (कानोसा घेऊन) होय हो, बोधलेबुवा. चला चला आपल्या जागेवर. एकमेकांनी काय काय म्हणायचं तें आहे ना लक्षांत?

बोध०: - वः! काय बोलायचं तें तुम्हांला मी सांगितलं आणि माझ्या ध्यानांत आहे कां असं मलाच विचारतां उलट? पण, पाटील, नुसतं ठरल्यासारखं बोलून भागायचं नाही. आवाज काढला पाहिजे बरं बेमालूम बदलून! मी आहे विष्णुदूत, माझा आवाज गोड साफ हलका असला तरी चालेल. पण तुम्हीं अज्ञांत यमदूत. तुमचा आवाज पाहिजे मोठा कर्कश आणि मधून मधून किंचाळल्यासारखा! वेळ असती तर तुमच्याकडून यमदूतासारखं बोलवून घेतलं असतं. पण ही नबराबायको आलीच पहा.

पाटील: - अहो, म्हणवून घ्यायला कशाला पाहिजे? यमदूतानं ओरडून बोललं आणि दटावलं कां निम्मं काम झालं. तें मी पहिल्या तडाक्याला करतो, म्हणजे मग मी काय बोलतो आणि काय नाहीं हें ऐकायला तों भेंकड नबराबायको शुद्धीवर राहतात कशाला? (दगडुबुवा आणि गंडकी येतात.)

दग०: - या ओढ्यापलीकडं पोंचवलं म्हणजे मग नको ना मला तुझ्याबरोबर यायला? कारण, मला उजाडायच्या आंत पंढरपूरला आपल्या घरी पोहोचलं पाहिजे. मी आणि तूं दोघंही घरी नाहीं असं समजलं म्हणजे संशय यायचा एखादा.

गंडकी: - जा की. या ओढ्यापलीकडं आपण पोहोचलो म्हणजे तुम्ही खुशाल परत जा. इथपर्यंत सुद्धां मला कांहीं सौवतीचं कारण नव्हतं. वाट काय रोजचीच पायाखालची आहे! पण म्हटलं अंधारी देऊ आणि शिवाय (हलका आवाज काढून) जडजोखीम बरोबर. बरं, परत गेलां आणि मी घरी नाहीं असं पाहून कुठं गेलीं असं कुणीं विचारलं तर काय सांगाल ?

दग०: - सांगेन की, तिच्या माहेरघरी अवचित लग्न निघालं म्हणून गेली रातोरात.

गंडकी: - इश! भलतंच कांहीं तरी? आषाढी एकादशीच्या पुढं लग्नाचे मुहूर्त असतात कां कधीं? खोटं सांगायचं सांगून आपलं हंसं मात्र करून घ्याल झालं.

दग०: - मग तूच सांग बरं, काय थाप देऊं ती ?

गंडकी: - मी सांगते. असं सांगा, म्हणावं विठोबारखमाईच्या मूर्तीचीं बंधं शिवायला दिलीं होतीं तिच्या गांवच्या शिंप्याकडं तीं आणायला गेलीं.

दग०: - हें नाही कुणाला खरं वाटणार! आपल्या देवघरच्या मूर्तीकरतां तूं आणि मी इतकी काळजी घेणार? मूर्तीना तूं व मी कधीं हातसुद्धां लावीत नाहीं हें साऱ्या गांवाला ठाऊक आहे. आणि तूं तर मूर्तीवरचा केर लांबून केरसुणीनं काढतीस. पण जाऊं दे, मला काय सुचेल तें आणि तुला काय शोभेल तें सांगेन झालं. (हंसून) सांगेन कां घरीं भाजणीचं खमंग थालिपीठ केलं असा आईनं निरोप पाठविला म्हणून ही रातोरात गेली. तें मात्र लोकांना खरं वाटेल! बरं, हा ओढा आला. दागिन्यांचं गाठोडं नीट खाकेंत ठेवलं आहे ना घट्ट? नाहीतर दगडांवरून पाय घसरून ठोकर खाल्ल्याबरोबर केव्हांच पडून जाईल आणि तुला कळायचं सुद्धां नाहीं. म्हणून सांगतो.

गंडकी: - असं पडायला मीं तें मोकळंच ठेवलं आहे जसं काहीं! जिवाची वस्तु म्हणून अगदीं जखडून बांधून ठेवली आहे काळजाशीं.

दग०: - ठीक. बरं, ओढ्यापलीकडं गेलीस म्हणजे तोंडानं पुटपुटत जा काहीं तरी वारकऱ्यासारखी. अग, हो चुकलं. पण ए तूं एखादी पताका आणली असतीस बरोबर तर बरं झालं असतं. वारकऱ्याची खूणच्या खूण आणि एखादं कुत्रं बित्रं आलं आंगावर तर त्याला मारायला बरी उपयोगी पडती.

गंडकी: - काल मी पाहत होतें एखाद्या वारकऱ्याची पताका चोरायला सांपडते कां ती! पण मेले वारकरी तरी काय? आमच्या इथं देवदर्शनाला येतात, पण जोड्याचीं फाटकीं लकतरं आणि लंगोटीएवढं फडकं बांधलेलं दांडकं यांना कसं अगदीं जपत असतात जिवापलीकडं.

दग०: - बरं पताका नसेना कां? तोंडानं हरिपाठ नाहीतर नामदेवाचा एखादा अभंग म्हणत जा निदान!

गंडकी: - तर तर, जन्मांत तरी आला आहे का तोंडांतनं हरिपाठ? माझ्याच काय पण तुमच्या तरी? अभंग पुष्कळ कानावरनं गेले, पण लक्षांत राहिल तर शपथ! हदग्याचीं गाणीं मात्र मला पाठ येतात हवीं तितकीं. खरंच लहानपणीं माणसाची बुद्धि कशी असते पण तरतरीत. पण आपणाला तरी येतो का एखादा अभंग पाठ ?

दग०:- हो येतो म्हणजे ? हा बघ. 'पुण्यमार्ग करा कांहीं हातोहात । ना तरि यमदूत पाठों उभा ॥'

पाटील:- (पुढें होऊन) अरे, पाप्या चांडाळा, तूं यमदूताची आठवण काढलीस नव्हे का? हा पहा मी यमदूत आलों आहे तुला न्यायला. जन्मभर पातकं केलोंस, ईश्वरभजन केलं नाहींस, आणि यात्रिकरूंकडनं कर घेऊन त्यांचा छळ केलास! चल, यमाजी भास्कराच्या दरबारी. (दगडुबुवाच्या मानगुटीस धरतो.)

दग०:- (घाबऱ्या घाबऱ्या) अगाई ग, मेलों!

गंडकी:- (घाबरून) कोण तें?

पाटील:- (ओरडून) सांगतो कोण तें! तुझा नवरा एक पापी तर तूं सात पापी. काखेंत डबोलं कसलं घेऊन चालली आहेस ?

गंडकी:- कांहीं नाहीं हो, चोरदादा. मी आईच्या घरीं जातें आहे. घरीं भाजणीच्या पिठाचं खमंग थालिपीट केलं म्हणून आईनं निरोप पाठविला होता म्हणून चाललें होतें.

पाटील:- या यमदूताला चोर म्हणतास काय? आणि खोटं बोलतास ? वारकऱ्यांना देवदर्शन करवायला त्यांच्याकडनं कर घेतला ते पैसे आणि मानुदासानं दिलेले दागिने घेऊन पंचांना फसवून माहेरी चाललीस काय? थांब, तुला आणि तुझ्या नवऱ्याला उचलून घेऊन एकदम यमलोकाला नेतो.

गंडकी:- नाही हो, मजजवळ कांहीं नाही. होतं नव्हतं तें सगळं पंढरपूरच्या त्या मेत्या पाटलानं आणि त्या बोधलेबुवानं घेतलं हो. आम्हांला नाडून घेतलं. सोडा आम्हांला आणि कर घेतल्याबद्दल यमलोकाला न्यायचं तर त्यांनाच न्या!

पाटील:- अस्सं काय? प्रत्यक्ष यमदूताच्या तोंडावर खोटं बोलतीस काय? थान्न तर; तुला आणि तुझ्या नवऱ्याला इथल्याइथंच भयंकर चाप लावतो. यमलोकाला नेण्याची सुद्धा वाट पाहत नाही

दग०:- नको ग नको नको ते चाप, नकोत! ऐकलंस कां? काय असेल नसेल तुझ्याजवळ तें त्यांना देऊन टाक कशी, पण आपल्याला छळ नाहीं सोसवणार!

गंडकी: - (रडत) घ्या तर मग हें गांठोडें आणि सोडा आम्हांला! (गांठोडें पाटलाच्या हातीं देते.)

पाटील: -पहा आतां कशी आली वठणीवर! पण गांठोडें देऊन सुद्धां यमलोक सुटणार नाही. गांठोडें दिल्याबद्दल शिक्षा थोडी कमी होईल; पण खोटें बोलल्याच्या पापाकरतां तुम्हांला दौघांनाहि यमलोकाला आलंच पाहिजे. चला यमलोकाला. (अंगावर ओरडतो.)

बोध०: - (पुढें येऊन) हां, तूं यमदूत असलास तर मी विष्णुदूत आहे. या नवराबायकोंनीं वारकऱ्यापासून कराचे पैसे घेतल्याचं पाप केलं होतं. पण तें पाप त्यांनीं तुझ्या स्वाधीन केलं आहे. आतां त्यांना मी यमलोकाला नेऊं देणार नाही. श्रीपांडुरंगाच्या मूर्ती त्यांच्या घरी आहेत. त्या मूर्तीची जरी त्यांनीं कधीं पूजा केली नाही तरी मूर्ती घरी राहिल्यानंच त्यांना पुष्कळ पुण्य लागलं आहे. ती विष्णुलोकाची प्रजा आहे, मी त्यांना यमलोकाला नेऊं देणार नाही.

पाटील: -घरीं मूर्ती राहिल्यानं जर त्यांना विष्णुलोक मिळणार, तर पंढरपुरांत मूर्ती असल्यामुळं पंढरपूरचे सर्व लोक विष्णुलोकाला गेलेच पाहिजेत. इतके सगळे लोक सांठवायला आहे कां तुझ्या विष्णुलोकांत जागा?

बोध०: -हो हो, आहे म्हणजे ? आणखी जास्त किती बोलतोस ? मी विष्णुदूत आहे. सांभाळून बोल, नाहीतर शापून जाळून भस्म करीन.

पाटील: -कर कर, कसा भस्म करतोस तो !

बोध०: -पाहायचं असेल तर पहा. माझी तयारी आहे. दगडुबुवा, गंडकीबाई जा. मी या यमदूताला पाहून घेतों. जा तुम्ही आपल्या घरी. मात्र फिरून देवदर्शनावर कर घेऊं नका, संभाळा. कायरे, ए यमदूता, माजलास काय?

(भांडूं लागतात.)

दग०: - (हळूच) ऐकलंस कां? चल. धांव माझा हात धरून. आयती आपली मोकळीक झाली या विष्णुदूताच्या कृपेनं. बसू देत भांडत त्यांना.

(दगडुबुवा व गंडकी जातात.)

बोध०: - (टाळी देऊन हंसून) पाटीलबुवा, गेलीं तीं दोघं पळून। आतां आपलं भांडण पुरं करूं या. आणि तुमच्या हातांत काय पडलं तें पाहून घेऊं.

पाटील: -खूप झाली या दगड्याची! आम्हांला फसवीत होता नाही का? पण मला वाटतं इथं या अंधारांत हें गांठोडें सोडण्याच्या भानगडींत पडलों तर

हातांतनं जिन्नसं खाली पडतील आणि तुम्हाला नाही व मलाहि नाही असं होईल. तर आतां दोघं मिळून गांवाकडं जाऊं, आणि सकाळीं दिवस उगवलां म्हणजे घेऊं सगळं कांहीं वांटून.

बोध०:- हो. हाच विचार बरा दिसतो. चला तर. (दोघेहि जातात.)

अंक ३ रा

प्रवेश १ ला

(स्थळ-विठ्ठलमंदिरासमोर पटांगण. भानुदास व वारकरी येतात.)

भानु०:- चला, गड्यांहो, आपण सर्व मंडळी विठ्ठलाच्या दर्शनाला जाऊं या.

१ ला वार०:- आणि परवांसारखं दगडुबुवा आणि पंचांनीं कर घेतल्या-शिवाय सोडीत नाहीं म्हटलं तर ?

भानु०:- तर-आपण बाहेरच उभे राहून भजन करूं. आणि "आम्हांला तरी आंत घे नाहा तर तूं तरी बाहेर ये" असं म्हणून विठ्ठलाची प्रार्थना करूं.

२ रा वार०:- अशा भजनानं काय होणारं ?

भानु०:- मग काय करावं असं तुमचं म्हणणं ?

३ रा वार०:- मीं तर असा निश्चय केला आहे कीं, देवाच्या दारावर आज कर मागितला तर कर न देतां आंत घुसायचं. फार तर थोडीशी मारामारी करावी लागेल.

१ ला वार०:- आणि मारामारी केल्याबद्दल ठाणेदारानं कैद केलं तर ?

२ रा वार०:- तर तुझं गांत राहावं लागेल! पण या द्रव्यलोभी बडव्यांच्या जुलुमाला आळा आतां घातलाच पाहिजे.

भानु०:- संतजनहो, असा अविचार करूं नका. मी आज दोन दिवस या कराचा विचार रात्रंदिवस करतो आहे. आणि काल रात्रीं मला श्रीविठ्ठलाचा दृष्टांतहि झाला:

१ ला वार०:- काय दृष्टांत झाला? सांगा बरं आम्हांला. आम्हां वारकऱ्यांचा कैवारी काय बरं म्हणाला ?

भानु० :- एका,

पद १६

स्वप्नि घडला मजसि दिव्य सुखसोहळा ॥

केविं वर्णन करूं मोद तो आगळा ॥ धृ० ॥

रुक्मिणीचा कांत । मज दिसला नखशिखांत ॥

स्मित धरि मुखिं शांत । वैजयंती गळां ॥ १ ॥

म्हणत रलुमापती । न्या येथुनि संप्रती ॥

अधम गृहवास अति । हो दुःखद अति मला ॥ २ ॥

पहाटेच्या प्रहरां मी काकड आरतीच्या वेळीं भजनाला उठून बसण्याच्या सुमाराला श्रीरुक्मिणीपांडुरंग माझ्यासमोर उभा राहिला (वारकरी लोक नमस्कार करून श्रीपुंडलीकवरदे० असा गजर करतात.) आणि म्हणाला “भानुदासा, मी या हल्लींच्या कैदला कंटाळलो आहे! तू मला बाहेर घेऊन जा आणि कोठेंतरी सार्वजनिक अशा जागेंत माझी स्थापना कर. म्हणजे वाटेल त्या वारकऱ्याला मला भेटतां येईल. ”

१ ला वार० :- अहाहा! आम्हां वारकरी मंडळीवर श्रीविठ्ठलाची कोण ही प्रीति !

२ रा वार० :- म्हणूनच मी म्हणतो की आज वाटेल तें झालं तरी आंत घुसूं आणि वाटलं तर मूर्ती बाहेर उचलून आणूं.

भानु० :- नाही. गड्यांहो, आपण असं अनधिकाराचं कृत्य करतां कामा नये! श्रीविठ्ठलाची जर खरोखरीच हल्लींचं हें स्थान सोडण्याची इच्छा असेल तर तो बाहेर पडण्याची वेगळी युक्ति काढील! आपणां वारकरी लोकांच ब्रीद सात्विकपणाचं आहे असं जे लोक आजवर मानीत आले आहेत तें खोटं करतां कामा नये. चला, आपणाला दगडुबुवांनीं आंत जाऊ दिलं नाही तर आपण घराबाहेरच उभे राहूं. आणि तेथून श्रीविठ्ठलखुमाईच्या मूर्तीचं दर्शन घेऊं.

१ ला वार० :- आणि परवासारखीं दगडुबुवांनीं देवघराचीं कवाडं लावून घेतलीं तर?

२ ला वार० :- हो, तेंही तो करील. कारण बाहेरच्या बाहेर दर्शन घडलं तर मग आंत जाण्याकरितां रिकामा कर कोण देईल?

भानु०:- संतजनहो, तुमचं म्हणणं बरोबर आहे. कर घेण्याला लालचावलेला दगडुबुवा असंही करील. पण देवघराचीं कवाडं लावून घेतलेलीं असलीं तरी काय हरकत? आपला भाव जर दृढ असेल तर कवाडं आपोआप उघडतील। कवाडांकडं दृष्टी देऊन आपण नामगजर चालूं ठेवावा एवढंच आपलं काम.

(सर्व जातात.)

प्रवेश २ रा

(स्थळ-पाटलाची चावडी. पाटील व बोधलेबुवा बोलत बसले आहेत.)

बोध०:- आतां येतील पहा तीं नवराबायको तुमच्याकडं फिर्याद घेऊन. तुमच्याकडं यायला सुचविलं मींच आणि पुढं इकडं निघून आलों.

पाटील:- येऊं द्या तर खरं! गंमत होईल जरा. पण कायहो, बोधलेबुवा, हें आपलं पंचांचं संस्थान मोडायचं कां चालू ठेवायचं? तुम्ही सांगाल तसं करूं. हें आपलं संस्थान म्हणजे गाजराची पुंगी आहे. वाजली तर वाजविली, नाही तर खाऊन टाकली.

बोध०:- अहो, वाजली नाही तर असं कां म्हणतां? आधीं वाजविली आणि मग खात्री असं म्हणा. ही पुंगी आपल्याला दोन्ही रीतीनं चांगली उपयोगी पडली आहे असं नाही का वाटत तुम्हांला? पेटीत वारकऱ्यांच्या पुंगीतनं कसा पण सुरेख गोड आवाज निघत होता म्हणून सांगूं? आतां तो ऐकायला तुम्ही नव्हतां ती गोष्ट वेगळी. आणि कराचे हे सगळे पैसे व दागिने आतां तुमच्या माझ्या हातीं लागले तेव्हां ती पुंगी आपण खाऊन टाकली असं नाही कां झालं? वेडा दगडुबुवा मात्र आमच्या गाजराच्या पुंगीच्या नादानं भुलून छान खड्ड्यांत पडला

पाटील:- पण तो अजून पुरा खड्ड्यांत पडायचाच आहे हें कुठं तुम्हांला माहीत आहे?

बोध०:- तो कसा पडणार?

पाटील:- हें संस्थान मोडून टाकून.

बोध०:- पण आज संस्थान मोडून टाकलं तर फिरून कर वसूल करतां नाही ना यायचा?

पाटील: - अहो, काय कर वसूल करून करतां? भानुदासासारखा भोळा आणि पैसेवाला वारकरी सहज अटीला पडला म्हणून तर इतके पैसे मिळाले. पण हें असं नेहमीं कसचं टिकतं? नेहमीं भानुदास थोडेच मिळणार लोकांकरतां पैसे भरायला? ठाणेदारानं तर हळूच खुसपट काढलंहि आहे. वारकऱ्यांना थापा देऊन गप्प बसवितां आलं; पण ठाणेदाराला गप्प कसं बसविणार? तो मला म्हणाला सुद्धां आपलं हळूच कां, कोणाच्या हुकुमानं कर बसविला म्हणून.

बोध०: - ठाणेदाराला गप्प बसवायचं झालं तर सोन्याचं कुलूप करून घाला त्याच्या तोंडाला. तळहाताएवढ्या लोखंडी कुलुपापेशां टिकलीएवढे सोन्याचं कुलूप अधिक भक्कम असतं हें तुम्हांला माहीत नाही वाटतं?

पाटील: - पण ठाणेदाराच्या वरचेहि आहेतना विचारणारे! त्यांचीं तोंड इतकीं उंच आहेत कां, त्यांना सोन्याचं कुलूप घालायला हातच पुरत नाहीं. अधिकाऱ्यांचं हें एक असो, पण उद्यां वारकरीच बिथरले तर काय करा? हो समजा, उद्यां हजारपांचशें वारकरी जुळला आणि घुसला आंत आमची पेटी लाथाडून तर?

बोध०: - ती गोष्ट सांगूं नका. असली हुल्लड वारकऱ्यांच्या हातून मुळीच व्हायची नाही. हजार वारकरी जमले तरी एक धारकरी पाहिल्याबरोबर पळून जाणार. हजार मेंढयांच्या कळपाला एक खवीस कुत्रं पुरे होतं.

पाटील: - तेंहि कबूल केलं. पण वारकऱ्यांनीं कटक केला आणि घातला देवस्थानावर बहिष्कार तर? पेटींत कांहींएक पडायचं नाही, आणि तुम्हांला आणि दगडुबुवाला मुरदुंगासारखी पेटी दोहों आंगांनीं बडवीत करमणूक करीत बसावं लागेल. अहो, श्रीमंत वारकरी हट्टाला पेटला तर एक असो, बारा सालचा दुष्काळ आणि एक सालचा सुकाळ बरोबर होऊन जाईल. पण या घोंगड्या पताक्या वारकऱ्यांना तोंड फिरवून परत जाण्याशिवाय दुसरा इलाज नाही. मी तुम्हांला सांगतां, बोधलेबुवा, थोडी तितकी गोडी. एक वर्ष आपलं कराचं साधलं तेवढं बस झालं. या संस्थानचं आतां सत्त्व पाहण्यांत अर्थ नाही.

बोध०: - मग काय करावं म्हणतां?

पाटील: - मी सांगूं? अनायासानं या पंढरपुरीं कानडा राजा आपल्या पायानं आला आहे आणि त्याची इच्छा या विठोबाच्या मूर्ती इथून उचलून

आपल्या राजधानीला न्याव्या अशी आहे. आपली गुणगुण ऐकली ती तुम्हांला सांगितली.

बोध० :- बरं मग? तसं असलं तरी काय?

पाटील :- द्या हें संस्थान मोडून या मूर्तीसकट राजाच्याच गळ्यांत घालून. राजा खूष होईल आणि पुष्कळसे पैसे देईल. एकदम आपला तळीराम गार करून टाकूं. उगाच दर वर्षी उठाटेव कोण करतो वारकऱ्यांना सतावून पैसे काढायची?

बोध० :- मग दगडुबुवाचं आयतं बरंच झालं? मूर्तीची किंमत त्यालाच मिळणार!

पाटील :- त्याला मिळाली तरी शेवटो ती आपलीच! हे कराचे पैसे आणि भानुदासाचे दागिने नाही आपल्या हातां आले? ते मिळवायला आपल्याला झोप मोडून पहाटेच्या प्रहरी ओढ्यावर तरी जावं लागलं. या राजाकडून मिळणारे पैसे अगदीं परस्पर आपल्या हातां येतील अशी मी व्यवस्था करतो. तुम्हीं नका त्याची काळजी करूं. मूर्तीच्या परी मूर्ती जाऊन वर जर का हात हालवीत रडत न बसविला या दगडुबुवाला, तर नांवाचा पाटीलच नव्हें.

(दगडुबुवा व गंडकी येतात.)

दग० :- (इवळत) काय पाटील, सांगितली ना तुम्हांला या बोधलेबुवांनां माझी हकीकत? काय करावं? भारी मार खाल्ला. अजून अग दुखतंय पहा.

गंडकी :- मला कांहीं फारसा मार बसला नाही; पण भीतीनं माझी जी एकदां कंबर बसली ती अजूनहि मला नीट उभं राहूं देत नाही. (मटकन् बसते.)

पाटील :- अरेरे! फार वाईट झालं! वाखरीचा ओढा असाच घातक आहे. तिथं दर आठ चार दिशीं आपला दगा फटका असतोच. पण तुम्ही कुठं इतक्या पहाटे तिकडं गेलांत? तुम्हांला मार घायला इतकं लांब त्यांनीच नेलं कीं काय?

बोध० :- होय, असेलहि बुवा तसंच. घरांत मारहाण केली म्हणजे लोक आरडाओरड करून धांवत यायचे म्हणून नेलं असेल ओढून ओढ्याकडं झालं! खरंच, वाखरीचा ओढा मोठा भयंकर खरा!

गंडकी:—(इवळत) नाही हो. ओढून कोण नेतं! आम्ही आपल्या पायांनीच गेलों.

पाटील:—काय? इतक्या पहाटे ओढ्यावर? चंद्रभागेवर जायचं सोडून इतके लांब ओढ्याकडं कुठं गेलांत?

दग०:—अहो, ही जात होती आपल्या माहेरीं. आणि तिला पोंचवायला मी जात होतो.

बोध०:—पण इतक्या पहाटे उठून माहेरीं कशाला या चालल्या होत्या? दिवसां नसतं कां जातां आलं?

दग०:—अहो, कशाला अन् काय? इनं आपला हट्ट धरला, अन् मां तौ पुरवला, दुसरं काय?

गंडकी:—(स्वगत) हे खोदखोदूनसं विचारतात माहेरीं जायचं कारण? (उघड) अहो, काय सांगूं तुम्हांला? लाज वाटते सांगायला पण सांगतेंच.

पद १७

मज हंसाल खुशाल हंसा तरी ॥

तुम्हां न ठाउक ममत्व कैसें मुलीवरी ।

माय माझी जें करी ॥ ४० ॥

खमंग झालें बघोनि धिरडें चुलीवरी ।

स्मरण माझें ती करी ॥ १ ॥

अशी न भेटे जगांत कोठेहि माउली ॥

कोड पुरवी परोपरी ॥ २ ॥

आईनं घरीं खमंगसं थालिपीठ केलं होतं तें खायला बोलावलं म्हणून निघालं होतें जरा लवकरच.

बोध०:—हो, बरोबरच आहे. उशीर झाला असता आणि थालिपीठ वाकून गेलं असतं. मग काय उपयोग? पाटीलबुवा, हींसेची आणि मायेची गोष्ट सांगून का येते? मी सांगतो, गंडकीबाईंच्या आईनं थालिपीठ खमंग झालेलं पाहतांच तसेंच तें बाजूला ठेवून दिलं असेल. जास्ती एक तुकडाहि तोडला नसेल मुलींच्या आठवणीनं. म्हणून या इतक्या पहाटे निघाल्या, दुसरं काय?

दग०:—कसलं खमंग थालिपीठ? आपलं नशीब. इच्या तोंडाला खमंग थालिपीठ लागायच्या आधीं माझ्या पाठांचं मात्र खुसखुशीत धिरडं झालं हो!

पाटील:- (गंभीरपणानें) जाऊं द्या, दगडुबुवा, जाऊं द्या, मी पाठवितों एसकर या वाटमान्याच्या तपासाला. पण काय हो, तीं खरोखरचीं माणसं होतीं कां आपलीं भुतंबितं होतीं?

बोध०:- होय बुवा, वाखरीचा ओढा घातक आहे खराच. चोराप्रमाणं तिथं भुतंहि राहतात असं म्हणतात.

दग०:- मी काय सांगूं बुवा? एक म्हणाला मी विष्णुदूत आहे आणि एक म्हणाला मी यमदूत आहे.

पाटील:- छेः! लुच्चे नाही तर? यमाचे दूत आणि विष्णूचे दूत सगळं ब्रह्मांड सोडून इथं वाखरीच्या ओढ्यावर येताहेत? मी सांगूं, दगडुबुवा, त्या चोरट्यांनींच ही नांव घेतलीं असावीत. पण मी करतो त्यांची सगळी चौकशी.

बोध०:- दगडुबुवा, मार खावा लागला हें तर ठीकच जाहे, पण पैसे बियसे जवळचे गेले नाहीत ना?

पाटील:- हो, तसं नसलं म्हणजे झालं. अहो माराचं काय? आंग आज ठणकलं तर उद्यां बरं होईल, पण पैसा गेला असला तर तो कसा मिळणार? मी पाटीलकी पंचवीस वर्षं केली, पण चोरीचा माल मालकाला कधी मिळाला हें मी ऐकलंच नाही! पण तुमचे पैसेबियसे तर नाही ना गेले?

दग०:- (चाचपडत) नाही- होय- नाही.

पाटील:- कराचे पैसे तर चोरीला गेले नाहीत, हें मी खात्रीनं सांगतो.

दग०:- हो, ते तर पूर्वीच घरच्याघरीं चोरीला गेले होते. मी तर तें विसरलोंच.

बोध०:- अहो, कराचे झाले काय आणि घरचे काय? कसंहि असलं तरी दगडुबुवांचा तोटाच झाला का नाही?

पाटील:- हो तेंहि खरंच. पण जाऊं दे. दगडुबुवा, आतां दुःख करून काय उपयोग? तुमचे पैसे गेले तरी ते आहेत तेथें सुखी आहेत. गेले ते आपले नव्हतेच असं समजावं म्हणजे झालं. आणि तसं समजलांत तरच श्रीपंडुरंग इकडचा वचपा इकडं काढून देत असतो. अरे, पण हें इकडं कोण येत आहे? आपल्या दिक्षीत वाटतं? वः! छान झालं. वेळेचा गुण नामी खरा, दगडुबुवा, तुम्हांला आतांच नाही का म्हणालों इकडचा वचपा देव इकडं काढून देतो म्हणून. आपल्या दिक्षीत राजाकडून आले ते कशाला आले आहे कां तुम्हांला माहीत?

दग०:- कशाला?

बोध०:-अहो कशाला काय? राजेसाहेबांची स्वारी देवदर्शनाला यायची आहे ना? झालं तर. कसंहि करा आणि मूर्तीची महापूजा बांधायची दगडुबुवा-कडून तजवीज करा असं हे सांगायला आले आहेत. तुमचा सगळा तोटा मी एकदम भरून काढून देतो. गंडकीबाईना जाऊं द्या घरी. त्यांना कशाला तिष्ठत बसवितां उगीच चावडीवर? (गंडकी जाते व आपल्या प्रवेश करतो.)

पाटील:- (दगडुबुवाला हळूच) तुम्ही आतां गप्प बसा आं ? मोठमोठ्या रकमांची मी नावं घेईन. त्यानं तोंडाला पाणी सुटून अल्पसंतुष्टासारखे मध्येच "पुरे इतके पैसे" असं म्हणाल. आमचं आपलं चालूं द्या. (आपल्या दिक्षीतास) या, दिक्षीत, या, हे पहा दगडुबुवा आलेच आहेत. विठूलाच्या मूर्तीची महापूजा कशी बांधायची तें आपण त्यांना विचारून ठरवूं. मी त्यांना मुद्दाम बोलावून आणलं आहे.

आपट्या:-वाहवा, आमच्या राजावरी मोठा उपकार झाले. महापूजेला ताटभर रुपये लागले तरी आमचे महाराज देते. बोला आपली खुषी कसा आहे, दगडुबुवा ! (पाटील खूण करतो. 'सगळं काय तें बोधलेबुवांकडे सोंपवा.' असं दगडुबुवा सांगतो.)

दग०:- मी काय बोलणार? तें सर्व यांनाच विचारा म्हणजे झालं.

आपट्या:- हे सांगूं देत हवं तर. आम्हांला काय कुणीकडून एकच.

बोध०:- ध्या तर. काकडआरतीपासून ध्या. जो महापूजा बांधविणार त्यानं काकडआरतीकरतां जडावाचे निदान सोन्याचे तरी काकडे करून द्यावे. दगडुबुवा त्यांत आपली पदरची तेलाची वात घालतील, तेलाचे पैसे नाही मागणार.

आपट्या:- कबूल.

बोध०:- नंतर विठोबारखुमाईला तोंड धुवायला हिऱ्याच्या लवंगा लागतात. चूळ भरून टाकायला तस्त सोन्याचं नसून रुप्याचं असलं तरी चालेल.

पाटील:- हो! आपल्या देवस्थानचा शिरस्ताच आहे तसा.

आपट्या:- (मनांत) काय लेकाचा शिरस्ता सांगती पहा, जसे कांहीं राजे-लोक रोजच्या रोज पंढरपूरला येऊन देवाची महापूजा बांधतात. सोन्या-जडावाचे काकडे मांगितल्याबद्दल यांच्या आंगाला पेटलेल्या तेलाचे काकडे लावावे असं मला वाटतं. पण करा काय?

बोध०:- विठोबाची नाडी पाहायला वैद्य जाईल त्याला या एक शेंपन्नास रूपये म्हणजे झालं.

आपऱ्या:- (मनांत) शेंपन्नास रूपये देऊन वैद्य न्यायला विठोबाची नाडी फारच ठणकत असली पाहिजे.

बोध०:- झालं, देवाच्या स्नानाला रुप्याचं घंगाळ आणि सोन्याचा तांब्या हा काय सांगायला नकोच.

आपऱ्या:- (मनांत) राजा देणार झाल्यावर अघळपघळ मागायला हेच काय गेलं? एरवीं या दगडुबुवाच्या घरी ठोक्याचा राजापुऱी तांब्याहि कां नसे ना?

बोध०:- देवाचं अंग पुसायला जरीकांठी वस्त्र आणि नेसायला दोघांना दोन जरीकांठी पितांबर म्हणजे तें भागलं.

पाटील:- हो. पण वस्त्र नेसवायच्या आधों केशराची उटी सांगायची राहिलीच. उटीचा शिरस्ता सव्वाशेर केशराचा आहे.

आपऱ्या:- हो. तें देतां येईल, त्यांत कांहीं कठीण नाहीं.

बोध०:- आतां नैवेद्यापर्यंत मजल येऊन ठेपली. त्याचं काय? आपली नजर चालेल तसं. महाराजांनीं सगळा गांव जेवायला घातला तरी हवाच आहे. पण तुम्ही पाहुणे आपल्या घरून उठून आलेले, तेव्हां गांवजेवणाचा शिधा नाही-तर तितक्याच पैसे द्या म्हणजे झालं. पंचपक्वान्नांचा नैवेद्य वेळेवर हजर राहिल.

पाटील:- (मनांत) बाकीचं वर्णन ऐकून दगडुबुवाच्या डोळ्यांत कांहीं तेज चमकलं नाहीं, पण ही नैवेद्याची गोष्ट ऐकून त्याच्या जिभेला पाणीसुटलं खास. महापूजेच्या बाकीच्या जिनसा त्याच्या हातां मी थोडाच लागूं देणार? पण नैवेद्याचं ताट मात्र त्याच्या हातनं काढून कुणालाहि घेतां यायचं नाहीं. कारण, हा पडला ब्राह्मण. असो. खा म्हणावं लेका पंचपक्वान्नं एक दिवस मिळतील तीं.

बोध०:- झालं, आतां काय? संध्याकाळची धुपातीं उरली. त्याला दहापांच सोन्याचीं निरांजनं आणि बुधली भरून अत्तराचं तेल झालं कां तें संपलं. दिव्यांतून वाती सोन्याच्या घालायच्या असतात. पण त्याच्याबरोबर कापसाच्या वातीहि थोड्या असूं द्या हो. कारण सोन्याच्या वाती पेटत नाहींत.

आपऱ्या:- (मनांत) वाती न पेटोत, पण पुजाच्याचा लोभ पेटतो ना सोन्याच्या वाती पाहून!

बोध० :- धुपार्तीच्या वेळीं खिरापत वांटावी लागते, त्याला एक गोणी नारळ आणि मणभर साखर पुष्कळ झाली. बरं रात्रीं आमचा देव कांही खात नाही-

आपऱ्याः- आणि आमचा देव तरी रात्रीं कुठं खातो? आणि दिवसां तरी?

बोध० :- तेव्हां नुसतं एक मग आटीव दूध सांगा म्हणजे भागलं. आतां शेजारतीच्या वेळीं-

पाटीलः- (बोधलेबुवाच्या हळूंच कानांत कुजबुजतो.)

बोध० :- शेजारतीच्या वेळीं थोडं गाणांविणं असावं असं आहे. आमच्या गांवच्या भुलाजी मोठ्या संभावित आहेत. देवाच्या महापूजेंत त्यांचं एक गाणं होत असतंच, तेव्हां तेंहि करून टाकूं. म्हणजे सगळंच सशास्त्र झालं. :

आपऱ्याः-(मनांत) खरंच, नायकिणीच्या गाण्याशिवाय महापूजा यथासांग होणार कशी? श्रीविष्णूजवळ नारदतुंबरासारखे गाण्याला असतातच. आतां वैराग्यशील ब्रह्मचाऱ्याऐवजीं सगळ्या जगाची मैत्री करणाऱ्या विश्वयोषिता इतकाच फरक. असो.

बोध० :- आवरलंच माझं. देवांना निजण्याकरितां शिसवीच्या लांकडाचा रुप्याच्या फुल्या लावलेला एक पलंग द्या म्हणजे झालं. कारण-(आपऱ्या आश्चर्यानें बघतो.) समजलों, समजलों; एका दिवसांत पलंग कसा तयार होणार असंच ना तुमचं म्हणणं? ठीक आहे. पलंग न झाला तरी तितक्याचे पैसे द्या म्हणजे झालं.

दग० :- मी मधें कशाला बोलूं? पण एक राहिलं.

आपऱ्याः- तें काय?

दग० :- सगळी महापूजा झाली म्हणजे मला बडव्याला पोषाख द्यायचा असतो इतकंच.

पाटीलः- अहो, तें कशाला सांगायला पाहिजे? राजेलोकांच्या घरेंची चालच तशी असते. उठल्या बसल्या पोषाखाची देणगी!

आपऱ्याः- तें खरं. महापूजा देवाला पोहोंचली, तुम्हांला त्यांत काय? तुम्हांला व तुमच्या बायकोला उत्कृष्ट पोषाख मिळेल! मग तर झालं? बरं आहे, मी येतो आतां. हें सगळं कवूल झालं सामान कुणाकडे पोहोंचतं करायचं तें सांगा म्हणजे झाली.

(पाटील व बोधलेबुवा आपआपसांत खुणावतात, दगडुबुवा त्यांच्याकडे आशाळभूतपणाने पाहतो.)

पाटील:—समजलों, समजलों, दगडुबुवा, कांहीं काळजी करूं नका. पंच-पकान्नांच्या नैवेद्याचं सामान तुमच्याकडेच पोहोचतं करतों. नैवेद्याचे पदार्थ मात्र अगदी सुंदर बनले पाहिजेत. पुजाऱ्याला वाटावं कों देवाला नैवेद्य दाखवायच्या आधीं आपणच दोन घास उचलून तोंडांत टाकावेत. (दगडुबुवास) दगडुबुवा, जा, जा, तुम्ही आतां जा, धावां कसे. महापूजेच्या तयारीला एकदम लागू.

बोध०:—(स्वगत) ही तयारी म्हणजे विठोबारखमाईच्या मूर्तीवर सांचलेला बोटभर घुरळा काढण्यापासूनच होणार आहे. बिचाऱ्या विठोबारखमाईची महापूजा मग काय बांधली जाईल ती जावो, आधीं गंडकीबाईच्या हातचे केरसुणीचे तडाखे तिला खावे लागणार एवढं मात्र खरं.

दग०:—बरं आहे, मी होतो तर पुढं. (जातो.)

आपऱ्या:—बोला आतां, पाटील, पुढं काय करायचं तें?

पाटील:—हे बोधलेबुवा काय सांगतील तें.

बोध०:—छे, छे, असं कुठं झालं कों काय? मी बोलून चालून उपरी माणूस बाहेर गांवचा आलेला. देवस्थान तुमच्या गांवचं. तुम्हीं ठरवाल त्यांत मी आहे.

पाटील:—खरंच सांगूं, आपऱ्या दिक्षीत? मूर्ती उचलून न्यायचं हें काम मोठं कठीण आहे.

आपऱ्या:—कां, त्या फार जड आहेत की काय? जड असतील तर खांद्यावरनं न नेतां गाड्यावर घाडून नेऊं, नाही तर हातीच्या अंबारींत घालून नेऊं.

पाटील:—जाग्यावरनं एकदां हालत्या म्हणजे मग तुम्हीं खांद्यावरनंही न्याल. पण, त्या जागेवरनं हलायलाच जड आहेत. कारण पुष्कळ लोकांचं ममत्व आणि पुष्कळ लोकांचे हितसंबंध यांनीं त्या लोखंडी सांखळदंडासारख्या, आहेत त्या जागेला जखडून गेल्या आहेत. त्या हालवायला मोठा प्रयत्न करावा लागेल.

आपऱ्या:—प्रयत्न हवा तवढा मोठा करा. आणि असं मां तुम्हांला निश्चून सांगतों. याचं कारण, हवा तितका पैसा या कामीं खर्च करायला महाराजांनीं मला आज्ञा केली असतो.

पाटील:-हं, तसं असलं तर मात्र गोष्ट वेगळी. हें पहा, दिक्षीत, मी कांहीं स्वतःला मोठासा व्यवहारचतुर म्हणवून घेत नाहीं. पण खर्चायाला हवा तितका पैसा असला म्हणजे हवं तें काम होऊन जातं इतकं मात्र मला कळतं.

बोध०:-हो हो. म्हणच आहे की नाहीं “ दाम करी काम बिंबी करी सलाम. ”

आपट्या:- (हंसून) हे पहा. बिंबीचा सलाम घेण्यापेक्षा आमचा हें काम अधिक पवित्र आहे म्हणून पैसा खर्चून सुद्धा तें साधायला आमच्या महाराजांची तयारी असतो. हितसंबंधाचा म्हणाल तर हें तुम्हाला माहीत आहे कां? कीं या मूर्ती मुळीं आमच्या कानडी देशांतल्या पूर्वी केव्हां कुणी राजानं इकडं आणल्या त्याच आतां आमचा राजा परत घेऊन जाणार. दगडुबुवांनीं जरी आपला वंशावळ ब्रह्मदेवाच्या बेंबीपर्यंत नेऊन भिडवला तरी खरं बोलायचा म्हणजे मूर्तीवरची मालकी आमच्या महाराजांची आहे. हितसंबंध हा असा आहे. पैशाच्या खर्चाची ही अशी व्यवस्था असतो. याच्या उप्पर प्रेम आणि महत्त्व काय असेल तो तुमचा तुम्ही पाहून घ्या. असल्याच कुणाच्या प्रेमाच्या आणि ममतेच्या मुळ्या गुंतलेल्या तर सोन्यारुप्याच्या कुदळीं अगर पाहारी चालवून टाका काढून म्हणजे झाली. आणि याच्याहि उप्पर सांगून ठेवतो, इतकं सगळं करून हें काम निमत नसलं तर सांगा-म्हणजे राजेलोक आपला हेतु सिद्धीला न्यायला जो शेवटचा उपाय योजते तो योजा असा महाराजांना सांगून आम्ही मोकळं होऊं. पहा आपला विचार.

पाटील:-दिक्षीत, आलं सगळं माझ्या लक्षांत. तुम्हाला आतां जास्त बोलायलाच नको. हें पहा तुम्हाला स्पष्टच सांगतो. पांडुरंगाच्या मूर्ती या गांवांतून नेल्यात तर त्याला आमची संमती आहे. कसं काय, बोधिलेबुवा ? तुमचं काय म्हणणं आहे ?

बोध०:-हो हो. आहे म्हणजे काय विचारतां! पंढरीच्या मूर्ती अनागुंदांचा राजा नेणार त्याला मी पैठणचा दुकानदार कशाला हरकत कलं? आम्हाला राजाज्ञा शिरसवंध आहे. पण दगडुबुवाचं कसं काय ?

पाटील:-अहो, तें लागलं माझ्याकडं. बरी बिनपैशानं आडगळ जाईल त्याच्या घरची. जळेनात का या मूर्ती असं एरवीं सुद्धा त्याची बायको म्हणते. यंदाच कराचें पैसे चार चुकून मिळाले म्हणून त्याला जरा हें वाटेल, तर

त्याला एकदमच थोडे जास्त कमी पैसे दिले म्हणजे संपलं. विठ्ठलाची वस्ती आज पंढरींत आहे खरी; पण उद्या या मूर्ती तुम्ही उचलून न्या, मागं एक कुत्रासुद्धां हळहळणार नाहीं हें मी सांगून देतो. नाहीं म्हणायला एक थोडी अडचण आहे ती या वारकऱ्यांची आणि त्यांचा पुढारी भानुदास याची.

आपऱ्याः - काय उलटा न्याय आहे पहा. गांवचा होतो राजी आणि परका म्हणतो वार्जा!

बोध०ः - पिकते तिथं विकत नसतं हा न्यायच आहे.

आपऱ्याः - एवढीच अडचण ना? ती आम्ही संभाळतां.

पाटीलः - त्यांतून थोडी तुम्हांला युक्ति सांगतो. भानुदास आहे भोळा आणि भाविक. द्या त्याला थोडासा चढवून आणि आळवा प्रेमळपणाची मायावी रागिणी त्याच्या समोर थोडीशी. अहो हीं खुळीं वेडीं संताळीं एकदा कां यांच्या नाकाडोळ्यांतून पाणी वाहूं लागलं म्हणजे त्याच्या प्रवाहाबरोबर कुठपर्यंत वाहत जातील याचा कांहीं नेम नाही.

आपऱ्याः - हें थोडं बहुत माझ्याहि लक्षांत आलं होतं. त्यांतून तुम्ही सुचविलं हें बरंच झालं. भानुदासाचं आम्ही पाहून घेतो. बाकी सगळ्याची तोंडमिळवणी करून तुम्ही आंकडा ठरवा आणि आम्हांला कळवा. महाराजांचा उद्यां परवांच परत फिरायचा बेत दिसतो, आणि हें लवकर जुळलं म्हणजे अधिक थांबायला नको. मी येतो आतां. (जातो.)

पाटीलः - बोधलेबुवा, तुमचा आमचा विचार आतां ठरवूं या. हें पहा तुम्ही या गांवचे नाहीत हें तुम्हींच कबूल केलं आहेत?

बोध०ः - मग तुमचं म्हणणं काय?

पाटीलः - हें पहा, सरळ सांगतो. मूर्ती देऊन टाकल्याबद्दल पैसे मिळतील त्यांत कांहीं एक हिस्सा सांगूं नका.

बोध०ः - (घाबरून) आणि मग ? माझी वाट काय ?

पाटीलः - घाबरूं नका. तुमची उत्तम व्यवस्था लावून देतो. मूर्तीबरोबर जातांना कुणी पुजारी पाहिजेच ते तुम्हीच जा कसं? या राजाकडून तुम्हांला कायमर्चाच असामी करून देतो म्हणजे झालं.

बोध०ः - (आनंदांनं) मग काय हो आणखी पाहिजे ! रोकड रकम घेऊन कुणी सांभाळीत बसावं ? पुंजारी बनलों तर जन्माची भाकरी तरी मिळेल.

पाटीलः—बरं आहे. जा तर तुम्ही तयारीला लागा.

(बोधलेबुवा जातो व शंभुबुवा येतो.)

कां शंभुबुवा, काय तुमचं म्हणणं आहे बोला.

शंभु० :—बोलायचं काय? भाझी वाटणी करून घायला पंचार्हत बोलावतां ना?

पाटीलः—(हंसून) अहो वेडे आहांत तुम्ही, शंभुबुवा. येऊन जाऊन तुम्हांला वांटणी कशाकरतां मागायची होती? दगडुबुवाला कराचे पैसे मिळूं नयेत, त्याचं नुकसान व्हावं म्हणूनच ना? तें तर आतां कायमचं होणार.

शंभु० :—तें कसं काय?

पाटीलः—अहो, कसं काय विचारतां? अहो, भानुदासाच्या फिर्यादीवरनं कराचे पैसे जप्त करून ठाणेदारसाहेब वारकऱ्यांना वांटून टाकणार आणि भानुदासाचे दागिने त्याला परत करणार. आणि याहून मौज ती पुढंच आहे.

शंभु० :—ती काय?

पाटीलः—अहो, ती अशी की हा राजा मुळीं विठ्ठलाच्या मूर्तीच घेऊन जाणार आपल्या देशाला. घे म्हणावं दगडुबुवाला आतां कशावर कर घेतोस तो. मग बोला, झालं की नाहीं तुमचं काम आपोआप?

शंभु० :—(टाळ्या वाजवून) झालं! मला आणखी तें काय पाहिजे? हा दगडुबुवा मोठी ऐट करून कराचे पैसे वसूल करीत होता, याला हे पैसे विनाकारण मिळत होते. तें खरं म्हणाल तर मला सोसत नव्हतं झालं. बाकी या दगडाच्या मूर्तीत कुणा लेकाला हवी वाटणी? त्या निमेनिम फोडून घेतल्या तरी त्याचा खलबत्ता तर राहोच पण पाटावरवंटासुद्धां व्हायचा नाही. त्याहीपेक्षां चांगले दगड पुष्कळ आमच्याकडे आहेत. पण तुम्ही म्हणतां हें कायम ना?

पाटीलः—कायम म्हणजे विचारतां काय? हा राजा होऊनच तुम्हांला विचारील तेव्हां तुम्ही त्याच्यापुढं सांगून द्यां की, मूर्ती मूळच्या कर्नाटकांतल्या म्हणून. म्हणजे झालंच काम. तुम्हांला वेळेवर बोलावणं पाठवीन म्हणजे तुम्हीं दगडुबुवाची फजीती पाहायला समक्ष या.

शंभु० :—बरं आहे, मी जातो तर.

(जातो. इतक्यांत दुसऱ्या बाजूने मंगळाजी येते.)

पाटील :- कां मंगळाजी, तुम्ही कुणीकडं इकडं?

मंग० :- इतक्या लवकरच कां विसरलांत पूर्वी सांगितलं तें? तुम्हां कबूल केलेल्या गोष्टीतलं काय काय झालं तें विचारायला आलें.

पाटील :- अहो, विचारतां काय? सगळं तुम्हांला सांगितल्यासारखं झालं. पहिली गोष्ट, आधीं आज संध्याकाळीं गाण्याची तयारी ठेवा. राजाकडून होणाऱ्या आजच्या महापूजेत तुमचं गाणं मी घुसवून दिलं आहे. आणि गाणं तरी कसलं? देवळांत शेजारतीच्या वेळीं येऊन तंबोऱ्याची गवसणी सोडून जरा इकडं तिकडं खुंट्या पिळा आणि जरा तोंड उघडा कां फिरून तंबोरा गवसणीत घालण्याची तयारी. शिवाय उद्यां राजाच्या तंबूत तुम्हांला बहुधा गायला जावं लागेल आणि त्याच्याहूनहि एक आनंदाची बातमी सांगायची राहिलीच आहे.

मंग० :- ती कोणती?

पाटील :- अहो, तुम्ही विसरलां, पण मी विसरायला पाहिजे ना? तुमच्या मार्गं ही टाळकुट्यांच्या भजनाची जिर्कार असते तो कायमची काढून टाकतो.

मंग० :- ती कशी काय?

पाटील :- अहो विचारतां काय? या विठ्ठलाच्या मूर्तीच उचलून या राजाबरोबर कानड्या मुलखांत पाठवून देतो.

मंग० :- इश. राजानं बरोबर नेण्याइतकी का त्या मूर्तीची अपुर्वाई?

पाटील :- तुमचं म्हणणं बरोबर आहे. असल्या निर्जिव काळ्या दगडाच्या मूर्ती नेण्यापेक्षां तुमच्यासारखीं एखादी चालतीबोलती गौरीगोमटी मूर्ती राजानं बरोबर न्यायला पाहिजे होती खरी. पण कुणाची आवड कशी तर कुणाची कशी! असो; तुम्हांला कबूल केल्याप्रमाणं तुमचं काम केलं ना? परवां दिवस उजाडायला या मूर्ती कांहीं दगडुबुवाकडं राहत नाही. आणि मी सांगतो बहुधा दगडुबुवाहि जाग्यावर राहत नाही.

मंग० :- उत्तम झालं. मूर्तीबरोबर हे टाळकुटेहि निघून जातील. मग मला जरा हायसं वाटेल.

पद १८

टळले । सगळे मम सौख्याचे रिपु-गण साचे ॥ ४० ॥

टाळ मृदंगा पिटतां पिटतां ॥

कीट पडोनी घर भरलें ॥

परि मज कांचन कण न मिळे ॥ १ ॥

अखंड सौभाग्यीं मम पडला ॥

अखंड-भजनानें घाला ॥

धनिक पति न मज कोणि मिळे ॥ २ ॥

पाटील:-अहो मूर्तां सकाळीं हालत्या म्हणजे रिकाम्या झालेल्या जागेंत संध्याकाळीं आपण तमाशाच उभा करूं झालं. म्हणजे या टाळकुठ्यांवर पुरा सुड उगवत्यासारखं झालं कीं नाहीं?

मंग०:-पण हें सगळं खरं ना, पाटीलबुवा? नाहीं तर मला आपली उगीच नादाला लावाल झालं.

पाटील:-छे: तुम्हांला कसला नादाला लावणार? अहो, उलट तुमच्या नादाला मी लागलों म्हणून तर ही सारी खटपट! जा, तुम्ही लागा आपल्या तयारीला. (मंगळाजी जाते.) शाबास माझी. सगळ्या गोष्टींचीं तोंडं कशीं अगदां बेमालूम मिळालीं. एका तडाक्यांत मी जन्माचं कल्याण करून घेणार. या मूर्तां गेल्या म्हणजे पंढरपूरची वारकऱ्यांची ही गर्दी पुष्कळशी मोडेल आणि यांची घाण काढण्याचं काम गांवकऱ्यांचं बरंचसं वांचेल. असो, कृष्णदेवराजा-कडं जाऊन ही सगळी हकीकत सांगून सवद्याचे पैसे पदरांत पाडून घ्यावे हें बरं. मग वारकरी अगर दुसरे कोणीं हवं तितकं ओरडोत अगर गळा काढून रडोत, मी तिकडं लक्ष देतों आहे कशाला? (जातो.)

प्रवेश ३ रा

(भानुदास व आपल्या प्रवेश करतात.)

भानु०:-काय म्हणतां? महाराज माझी वाट पाहत आहेत?

आपल्या:-होय. आमची महाराज आपला वाट एकसारखी बघते. आपली कीर्तन ऐकून आमची महाराज फार फार संतुष्ट झाली. ते आम्हाला

म्हणते, आपय्या, तूं भानुदासाकडे जा आन् तेला आणून मला भेटीव, ना तर प्राण जाते.

भानु०: - काय? तुमच्या महाराजांना असं काय झालं आहे? मी कांहीं वैद्य नाहीं, किंवा ज्योतिषी नाहीं. तुमच्या महाराजांची प्रकृति बिघडली असेल तर गांवांतला नाहीं तर जवळपासचा एखादा चांगला वैद्य घेऊन येतो.

आपय्या: - नाहीं, भानुदास, तूंच आमच्या महाराजांची वैद्य! आमच्या महाराजाला शरीराची रोग नाहीं झाली. तेला परमार्थचे बाधा झाले. तुमचा कीर्तन ऐकून महाराज म्हणते मी राज्य सोडते, आंगाला राख फांसते आणि रानांत निघून जाते, आन् मला म्हणते, आपय्या, तूंच आपली राज्य सांभाळ. हे मोठा संकट आले. आमचे महाराज गोसावी होऊन गेली तर आमची कानडी प्रजा काय करेल? भानुदासबाबा, तूंच वैद्य, तुझी पाय धरते, पण आमच्या महाराजांला दोन शब्द सांग आन् तेचा लक्ष फिरवून राज्याच्या कारभारांत पडती असं कर बाबा! आम्ही सगळे कानडी प्रजेच्या वर्ती तुझे पाय धरती. असली राजा प्रजेला कधी मिळतो नाहीं.

भानु०: - काय, दिक्षीत? महाराजांना वैराग्य प्राप्त झालं म्हणतां? तसं झालं असलं, तर तुम्हीं त्यांना बाधा झाली काय म्हणतां? आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार झाला असं मानून मोठा समारंभ केला पाहिजे. दुःखानं गांजलेले किंवा व्याधीनं पीडलेले. अशा आर्तांना वैतागानं वैराग्य झालं तरी तें ग्राह्यच असतं; आणि तुमचे महाराज तर उत्कर्षाच्या शिखराला पोचले असतां, त्यांना संतति, संपत्ति अनुकूल असतां, आरोग्याचं ऐश्वर्य ते भोगीत असतां जर त्यांच्या मनांत वैराग्य बाणलं असेल तर कपिलाषष्ठीचा योग आला असं मी तरी म्हणेन. चला चला, आपय्या, मोक्षपर्वणीचा सुखसोहळा मला आपल्या नेत्रांनी पाहूं द्या.

पद १९

मूर्तिमंत पातला । मोक्ष पाहुं दे मला ॥

नृपाळ विभवशालि जो विरक्तिमागीं लागला ॥ धृ० ॥

धनहि गमत वमनसें । छत्रं अशुभ चिन्हसें ॥

राजनाम दूषण जणुं । मानि कुयश कीर्तिला ॥१॥

आपय्या: - भानुदास, तुम्ही मला निव्वळ हरिभक्त दिसते. तुम्हाला राज्य-कारभार कांहीच कळतो नाहीं. अरे बाबा, आमची महाराज आंगाला राख

लावून जाईल तर तेचा शत्रू तेचा राज्य घ्यायला टपून बसली तो तवाच घेतो, सोडतो नाही. उंदरावर झडप घालायला मांजरी टपून बसतो, तसा तेचा शत्रू राज्यावर उडी घालतो, सगळा देश जाळतो, बायकापोर कापून काढते, राज्यांतलीं शेंकडों देवस्थानं फोडते आन् कायबी कायबी करते. आरे बाबा भानुदास, तूं आमच्या महाराजाला आपल्यासारखी मोक्षार्थां करूं नकोस. आमच्या सगळ्या कानडी प्रजेच्या शिव्याशाप आपल्या डोक्यावर घेते काय? आम्हीं तुझ्या पाया पडती. तूं महाराजांची समजूत काढ.

भानु०:- काय? तुमच्या महाराजांना वैराग्य प्राप्त झालं तर तुमच्या राज्यावर अर्शा संकटं येतील म्हणतां? तसं असेल तर माझं कांहींएक म्हणणं नाही. राजानं प्रजेचं रक्षण आधीं केलं पाहिजे. आणि मग त्यानं मोक्षमार्गाकडं हुंकून पाहायला हरकत नाही. मी सांगितली ती मोक्षपर्वणी प्रजेच्या सुखासमाधानाच्या वेळची. प्रजेचा नाश होत असेल तर तुमच्या महाराजांनीं फिरून संसारांत लक्ष घालावं असाच मी त्यांना उपदेश नव्हे तर विनवणी करीन.

आपय्या:- अहाहा! भानुदासा, बाबा, धन्य आहे तुझी. आमच्या महाराजाला रोग जडली तेला तूंच धन्वंतरी भेटली. ही पहा, आमची महाराज कशी वेष्ट्यासारखी होऊन बसली आहे ती. (पडदा उघडतो.)

(कृष्णदेवमहाराज डोळे मिटून आपल्याशींच टाळ्या वाजवीत भजन करीत बसले आहेत.)

कृष्ण०:- (आपल्याशींच) अहाहा! काय तो कीर्तनाचा रंग! काय तो नामगर्जनेचा आनंद! त्या टाळमृदंगांच्या ध्वनीच्या प्रत्येक आंदोलनाबरोबर मोक्षद्वारांतून सुटलेल्या विमानांच्या सांखळीचा एक दुवा जोडला जातो कां काय, असं मला वाटलं. पण मी गेल्यावर भानुदासानं-त्या प्रेमळ भगवद्भक्तानं- आपलं कीर्तन लवकरच बंद कां बरं केलं? पण मी तरी कां म्हणून काय विचारतों? त्या प्रेमळ संत समाजाबरोबर विमानांत बसून वर जाण्याची माझी योग्यता कुठं आहे? त्यांनीं आपला जन्म नम्रपणानं ईश्वरभजनांत घालविला, आणि मी मात्र राजा होऊन गर्व आणि अहंकार यांचे सर्व खेळ खेळून राजस आणि तामस गुणपरिपाकाचा संचय केला. माझ्यासारखा अभागी मनुष्य या विमानांत बसला तर तें स्वर्गाला कसं जाईल? मोक्षपदाला उन्मुख व योग्य

झालेल्या इतक्या विभूतांचा घात माझ्यामुळे करणं कधीही बरं झालं नसतं. तस्मात् भानुदासानं कीर्तन थांबवलं तेंच बरोबर केलं.

आपल्या:- (पुढें होऊन) महाराज, हे पहा श्रीभानुदासच आपल्या भेटीला आले आहेत.

कृष्ण०:- (खडबडून भानावर येऊन) काय? श्रीभानुदास माझ्या भेटीला आले?

आपल्या:- होय, महाराज. त्यांच्या भेटीचा आपला उत्सुकता पाहून मीच त्यांना घेऊन आले. भानुदास मोठी सज्जन आहे. माझा विनंति होताच आपल्या भेटीला निघून आले.

भानु०:- छे: छे:; महाराज, यांत माझं सौजन्य कसलं. आपण राजेलोक म्हणजे पृथ्वीवरील प्रत्यक्ष श्रीविष्णूचेच अवतार. श्रीपांडुरंगांत आणि आपणांत भेदभाव अज्ञानाशिवाय कोणी मानणार नाही. श्रीविष्णूचं प्रजापालनाचं काम, आपण त्यांचेच प्रतिनिधी या भूतलावर करतां. आपल्याला मी भेटलों तर श्रीपांडुरंगालाच भेटल्यासारखं मला झालं.

कृष्ण०:- महाराज, नको नको. आम्हां संसाररत राजेलोकांवर आपणा संतसज्जनांचं कोणत्याहि युगांत अखंड प्रेम राहिलेलं आहे हे मी जाणतो. पण राजे लोकांची स्तुती करणं हें आपल्या महानुभावित्वाला शोभलं तरी ती स्तुती आम्हां कानानीं ऐकून घेणं हें आम्हाला दूषण आहे. आपणांसारख्यांची अभावित गांठ पडल्यामुळे ती स्तुति ऐकून घेण्याची आपत्ती येणार, तस्मात् या पंढरीतच नित्य राहावं आणि आपल्यासारख्यांच्या समागमांतच नित्य काळ काढावा असा मी निश्चय केला आहे. तें राज्य आहे, तें प्रधानमंडळ आहे, व ती प्रजा आहे. परस्पर पाहून घेतील. मी राजा झालों म्हणून कांहीं अमर नाही. मी मेल्यावर तरी राज्याची व्यवस्था करणं प्राप्तच आहे; तेव्हां ते ती आतांही करतील.

पद २०

मी करिन सुखनिवास पंढरपुरीं सदा ॥

तोडुनि संसृति समूल धरिन हृदीं हरिपदा ॥ धृ० ॥

राजा न सुखलेश । अघसंतति विक्लेश ॥

विस्मृतिपथि रमेश । ही जडत आपदा ॥ १ ॥

भानु०:- काय, महाराज? आपण राज्य सोडून या पंढरीत कायमचेच राहणार?

कृष्ण०:- होय, भानुदासा, यांत काय संशय? माझ्या डोळ्यांत श्रीविठ्ठलाची मूर्ति जाणि या भक्तमंडळीच्या चरित्राचा देखावा इतका भरून राहिला आहे की, ज्या राज्यांत या मूर्ती नाहीत किंवा संतसज्जन नाहीत ते राज्य असून मला दिसणार नाही. या पंढरीला येऊन मी आयता डोळस झालो तो परत माझ्या राज्यांत जाऊन आंधळा काय म्हणून बनावं?

पद २१

संसार सारा । अविद्या पसारा

परि मानितो त्या \$\$\$ । हा जीव प्यारा ॥ धृ० ॥

खदिरअंगारसम । बहु ताप देतां ॥

‘ परमार्थ परमार्थ ’ । करितो पुकारा ॥ १ ॥

भानु०:- माझा श्रीविठ्ठल मुमुक्षूंना परमार्थाची दिव्य दृष्टि देतो, ही गोष्ट अगदी खरी आहे. पण, महाराज, राजाचा परमार्थ त्याच्या प्रजाजनांचं पालन-संरक्षण करणं यांतच सांठविलेला नाही काय?

राजा:- आपण योग्य उपदेश केला. परंतु पंढरीवरून माझे मनच हालत नाही. आणि मी जर पंढरी सोडून आपल्या नगराला जाऊन राज्यकारभारांत लक्ष घालावं अशी आपली सदिच्छा असली तर माझे निरंतर समाधान होईल असा काही तरी कृपाप्रसाद मला द्यावा.

भानु०:- मी तुमच्यासारखाच फार तर एक मुमुक्षु आहे. मी तुम्हांला कसला प्रसाद देणार?

राजा:- पंढरीनाथाच्या या मूर्तीसारख्या मूर्ती मला लाभोत असा आशीर्वाद मला असावा.

भानु०:- एवढेच ना? पंढरीनाथाच्या या मूर्ती मला जशा दर्शनप्रिय आहेत तशा त्या तुम्हांलाहि आहेत हें पाहून मला आनंद होतो. महाराज, मूर्ति-दर्शनाचा आपला अभिलाश आपल्याला आणि आपल्या प्रजाजनांना कल्याण-प्रद होवो!

राजा:- अहाहा! या आशीर्वादानं मी धन्य झालो. कोण आहेरे बाहेर,

(आपल्या पोषाख घेऊन येतो.) दिक्षीत, भानुदासमहाराजांच्या आशीर्वादानं मी कृतार्थ झालो. त्यांना पोशाख द्या.

भानु०:- महाराज, छे: छे:, मला पोषाख घेण्याचा अधिकार नाही. महाराजांची कृपा माझ्यावर आहे येवढं मला पुरं. आपणाला जें कांहीं द्यायचं असेल तें आपण पंढरीनाथाच्या नांवानं कुणालाहि द्यावं म्हणजे तें मला पोहोचेल. (जातो.)

राजा: - वाहवा,

पद २२

झालो मी अजि धन्य खरा ॥
 देउनि दर्शन रुक्मिणिपति मज ॥
 संगति येई राजपुरा ॥ ४० ॥
 कन्नडदेशी क्षेत्र पंढरी ॥
 वसविन मी वैभवशाली ॥
 ऋण पितरांचें सर्व फेडुनी ॥
 पुरविन पुरजनछंद पुरा ॥ १ ॥

प्रवेश ४ था

(स्थळ-पंढरपूरचा रस्ता. पाटील व बोधलेबुवा प्रवेश करतात.)

पाटील.:- (हंसून मोठ्याने) शेवटीं एकदाची श्रीविठ्ठलाची स्वारी या पंढरीला सोडून गेली तर ? बोधलेबुवा, अजून तुम्ही इथंच ? (बोधले प्र. क.)

बोध०:- मग काय करूं म्हणतां ?

पाटील:- अहो, महाराजांजवळ मी माझं वजन खर्च करून तुमची नेमणूक पुजाऱ्यांत कायम केली!

बोध०:- आतां मी त्याच तयारीला लागतो. (हंसून) पण लोक असतील नसतील तिथून देवाच्या मूर्ती आपल्या गांवांत आणतात आणि तुम्ही आयत्या गांवांत असलेल्या गांवाबाहेर घालवून दिल्या. केवढं तुमचं गांवावर प्रेम ? आन् केवढा तुमचा गांवाचा अभिमान ?

पाटील: - बोधलेबुवा, वेडे आहांत तुम्ही. अहो, या गांवचं प्रेम आणि अभिमान आहे म्हणून तर मीं हा एवढा उद्योग केला.

बोध०: - तो कसा काय बुवा?

पाटील: - सांगतो, ऐका. घाला, हातावर बोटं घाला! एक तर आधी दगडाच्या मूर्ती गांवांतून जाऊन त्याच्या भारंभार सोनं रुपं गांवांत आलं. कलम दुसरं, दर आषाढी कार्तिकीला या घाणेरच्या टाळकुट्यांची गर्दी पंढरपुरांत होते, ती कायमची टळली. कलम तिसरं, या मूर्तीकर्नाटकांतनं आणल्याचं भांडण मिटल्यानं फिरून पंढरपुरावर कुणा राजाची स्वारी येण्याची भीति राहिली नाही. कलम चवथं, आमच्या गांवचं संस्थान मोडलं तरी दुसऱ्या एका गांवांत नवं देवस्थान निर्माण झालं. आपलं मूर्तिमंत पुण्य आम्हीं दुसऱ्याला दिल्यापासून आपली कीर्ति जगांत केवढी तरी होईल. आमचा स्वार्थत्याग हा काही लहान नाही!

बोध०: - (हंसून) स्वार्थ साधून स्वार्थत्याग करण्याचं तुमच्या पंढरपूरकरांचं हें उदाहरण मोठं लोकोत्तर खरंच. द्रव्य म्हणजे अविद्या घेऊन सगुण पूजेची विद्या दुसऱ्याला देऊन टाकली हा तुमचा मोठा स्वार्थत्याग खराच. बरं, पण आतां यात्रेकरू लोकांत मूर्ती गेल्याचा गवगवा होईल त्यांचं काय करायचं?

पाटील: - त्याचं काय करायचं? भानुदासावर सगळा दोष घालून मोकळं व्हायचं! आणि दुसरं काय?

बोध०: - मला वाटतं ही वारकरी मंडळीच इकडं येत आहेत.

पाटील: - बरंच झालं. जरा आड राहून ते काय बोलतात तें ऐकूं. आणि त्या धोरणानं त्यांच्या मधेंच अशी कंडी पिकवून देऊं कीं, भानुदासानं राजाकडून पुष्कळसे पैसे घेऊन मूर्ति हलविण्याला संमति दिली म्हणून. म्हणजे आयतंच परस्पर काम झालं!

बोध०: - हे आलेच वारकरी. चला, बाजूला जाऊं. (मागं जातात.)

१ ला वार०: - काय म्हटलं? श्रीविठ्ठलाच्या मूर्ती देवळांत नाहीत म्हणून?

२ रा वार०: - (दुःखानें) होय बाबा. असंच झालं खरं. जें या डोळ्यांनी पाहिलं तें सांगतो.

३ रा वार०:- अरे, हा काय सांगतो आणि तू काय ऐकतोस? यानं डोळे झाकून पाहिलं असेल.

४ था वार०:- नाही तर डोळे उघडे ठेवून भलतीकडंच पाहिलं असेल.

२ रा वार०:- (दुःखानें) गड्यांनो, तुम्ही माझी थट्टा करीत आहां खरे, पण, तुम्ही एक वेळ देवळांत जाऊन तरी पहा म्हणजे माझ्यासारखंच तुम्हांला दुःख होईल. (रडत) गेल्यारे बाबा, श्रीपांडुरंगाच्या मूर्ती गेल्या! मूर्तीच्या खालची जागासुद्धा उखळलेली मी आपल्या डोळ्यांनी पाहिली.

१ ला वार०:- (थट्टेच्या स्वरानें) होय ना? अरेरे, तुम्हा डोळ्यांवर खरंच सारा आला असला पाहिजे. एखादा नाकडोळ्याचा वैदू लवकरच गांठ आणि साफ करून घे. नाही तर तू जाशील तिकडं भिताडंच व्हायची!

२ रा वार०:- गड्यांनो, मी तुम्हांला किती जीव तोडून सांगूं? विठ्ठलाच्या मूर्ती नाहीशा झाल्या हें जर खरं नसतं तर ती द्राड वार्ता सजवून सांगायला माझी जीभ तरी कशी वाहिली असती? पण खरं आहे तें तुम्हांला सांगितलंच पाहिजे. तुम्हीच चलाना माझ्याबरोबर आणि समक्ष पढाना आपल्या डोळ्यांनी!

३ रा वार०:- आणि तू सांगतोस तें खोटं ठरलं तर?

२ रा वार०:- तुम्ही काय मागाल तें देईन. नाही तर थाल ती शिक्षा सौशीन. मी खोटं सांगून मला काय मिळणार?

४ था वार०:- काय मिळणार? आमची गंमत पाहायला मिळणार. पूर्वी पुराणांतनं पुष्कळ चमत्कार वर्णन केलेले आहेत. पण, देवाच्या मूर्ती नाहीशा होण्याचा चमत्कार कधी ऐकला नाही. देवाच्या आंगावरचे दागिने फार तर कोणी चोरून नेईल; पण खुद्द देवाला चोरून नेलेलं नाही कुठं ऐकलं.

३ रा वार०:- पण हा जर इतक्या खात्रीनं सांगतो आहे आणि दुःखानं इतका इवळलेला दिसतो तर, चलाना त्याच्या म्हणण्याप्रमाणं आपण जाग्या-वरच जाऊन पाहू!

१ ला वार०:- पण यालाहि आपण बरोबर घेऊन जाऊं. (दुसऱ्याकडे पाहून) आणि जर का यानं लबाड सांगितलं आणि आमची थट्टा केली असं ठरलं तर याला अस बद्दल काढूं कीं, आतां रडण्याचं जें ढोंग करतो आहे तें तो मग खरोखरीच रडू लागेल.

३ रा वार०:- चला तर याला घेऊन. (१, ३, ४ वारकरी २ चा हात धरून नेतात व जातांना 'पुंडलीकवरदे हारि विठ्ठल' असें ओरडतात. इतक्यांत पाटील व बोधलेबुबा प्रवेश करितात.)

पाटील:- मित्रहो, चाललां कुठं?

१ ला वार०:- पांडुरंगाच्या मूर्तीं राजानं नेल्या असं हा म्हणतो तें खरं कां खोटं हें पाहायला !

पाटील:- (दुःखाचा आविर्भाव आणून) पाहायला जायचे फुकट श्रम कशाला घेतां? मूर्ती गेल्या हें अगदीं खरं !

बोध०:- अहो, हे पाटील आहेत पंढरपूरचे! हे सांगतात तें खोटं कसं असेल?

२ रा वार०:- पण, राजाला मूर्तीं नेण्याला संमति कुणीं दिली?

पाटील:- अहो राजाच तो! त्याला संमती हवी कशाला म्हणा! पण त्यांतूनहि जेवढी संमति हवी होती तितकी तुमच्यापैकीं एकानं दिली.

बोध०:- अहो हे पाटील आहेत. हें खोटं कसं बोलतील?

३ रा वार०:- (प्रत्येक वारंकाच्याकडे बोट दाखवून) काय? आमच्यापैकीं कोणी संमति दिली!

पाटील:- अहो, तुम्हां इथं आहांत त्यांपैकीं कुणी नाही; पण तुम्हां वारंकांच्यांचा पुढारी भानुदास नाही का ? त्यानंच!

सर्व वार०:- (आश्चर्यानें एकमेकांकडे पाहून) काय भानुदास महाराजांनीं?

बोध०:- अहो, आश्चर्यानं बघतां काय? हे पाटील आहेत हे खोटं कसं बोलतील?

पाटील:- होय, होय, तुमच्या पुढाऱ्यानंच राजाला संमति दिली! हे पुढारी सगळी घाण करतात केव्हांहि.

बोध०:- अगदीं तसंच ! अहो, हे पाटील आहेत, खोटं कसं बोलतील ?

४ था वार०:- मग आम्ही आतां असेच जाऊन भानुदास महाराजांना विचारतो.

पाटील:- जाऊन विचारा हवं तर. पण तो खरी गोष्ट तुमच्याजवळ कधींहि कबूल करणार नाही! सांगून ठेवतो.

बोध०:- हे पाटील आहेत, हे खोटं कसं बोलतील ? पण हें पहा, तुम्हांला

देव पावला, हा भानुदासच इकडे येतो आहे! त्यालाच विचारा म्हणजे झालं. तो आपला गुन्हा सहसा कबूल करणार नाही. केलान् तर आश्चर्यच म्हणा !

(भानुदास येतो.)

भानु०:- एकूण पंढरीनाथाला पंढरीचा कंटाळा आला ना ?

पाटील:- त्याला कसचा? पण तुम्हाला पांडुरंगाच्या मूर्तीचा कंटाळा म्हणा ना! पांडुरंगाची या पंढरीत अनादी कालापासून वस्ती! तुम्ही बोलून चालून उपरी परगांवचे! पण घालवलंत की नाही आमच्या क्षेत्राचं सर्व सौभाग्य! काय बरं मिळालं तुम्हाला त्यांत? राजाला काय? पडत्या फळाची आज्ञा त्याला हवीच होती. तुमच्या संमतीचं नुसतं त्याला निमित्त पुरलं! (भानुदास आश्चर्यचकित होतो.)

बोध०:- पहा, वारकरी मंडळीहो पहा! हा भानुदास यावर प्रत्युत्तर तरी देतो आहे का तो? मां नाही तुम्हाला वरवेवर सांगितलं की हे पाटील आहेत, तेव्हां तें खोटं कसं बोलतील?

१ ला वार०:- काय महाराज? पांडुरंगाच्या मूर्ती नेण्याला आपण संमति दिली ?

भानु०:- अशी गोष्ट होईल तरी कशी ?

पाटील:- प्रत्यक्ष घडून आली तशी ! काय हो भानुदास, तुम्ही कृष्णदेव महाराजांकडे गेलां होतां की नाही त्यांच्या बोलावण्यावरून?

भानु०:- होय, ही गोष्ट खरी आहे!

बोध०:- पहा, पाटील खरं तेंच बोलतात!

पाटील:- बरं, महाराजांनी आपली एकट्याची एकांतांत गांठ घेतली की नाही ?

भानु०:- होय, हीहि गोष्ट खरी आहे!

बोध०:- पहा, पाटील खरं तेंच बोलतात!

पाटील:- त्यांच्या आपल्या भाषणांत मूर्ती हालवून अनागुंदीला नेण्याच्या गोष्टी निघाल्या होत्या की नाही?

भानु०:- होय, हीहि गोष्ट खरी आहे!

बोध०:- पहा, पाटील खरं तेंच बोलतात!

पाटील:- झालं तर मग! वारकरी मंडळी हो, पहा, पहा, तुमच्या समक्ष

भानुदासाच्याच तोंडून न्याय झाला! पहा हे तुमचे पुढारी! हे पुढारीच घाण करतात! खरं कां नाही?

बोध०:- पहा, पाटील खरं तेंच बोलतात!

भानु०:- पण मी महाराजांना काय सांगितलं हें तुम्हांला माहीत आहे काय?

पाटील:- तें आम्हांला कसं कळणार? आपलं आणि महाराजांचं तें गुप्त खलबत होतं! त्यांतलं बोलणं आपलं आपणालाच माहीत! त्या बोलण्यानंतर महाराजांना जें काय केलं त्यावरून तुम्हीं काय बोललां हें दिसतंच आहे.

भानु०:- अरे अरे अरे, कोण हा अर्थाचा अनर्थ!

पाटील:- अनर्थ केला तुम्हीं. आतां आम्हांला काय म्हणतां?

३ रा वार०:- (दुःखानें रडत) काय हो भानुदास महाराज, हें आपण काय केलं? पांडुरंगाच्या मूर्तीचं दर्शन आतां आम्हांला कसं होणार?

भानु०:- हरि हरि हरि, कोण माझ्यावर व्यर्थ गहजब!

बोध०:- पहा पहा, कांगावा कसा करतो आहे तो पहा!

भानु०:- असो, तुमचं म्हणणं काय? मी पांडुरंगाच्या मूर्ती नेण्याला संमति दिली म्हणून? बरं आहे, तसंच कां होईना?

४ था वार०:- (रडत) झाली. आमची निराशा झाली! आतां पांडुरंग आम्हांला कसचा भेटणार? पांडुरंगा, बाबा, पंढरी सोडून कसारे गेलास?

भानु०:- गडयांहो, रडूं नका. या पंढरीच्या बडव्यांनां द्रव्यलोभ धरून वारीवर कर बसविला त्याचं हें प्रायश्चित्त पांडुरंगानं दिलं. मीं स्वप्नांत पाहिलेला साक्षात्कार तुम्हांला सांगितलाच होता.

पाटील:- पहा! पहा बरं! वारकरी मंडळींनो, पहा! पुढं जी गोष्ट करायची त्याची या गहस्थाची आधीपासूनच तयारी होती! आणि तुम्हां वारकरी लोकांचा म्हणें हा पुढारी!

बोध०:- आपल्या हातानं अंगावरचे दागिने काढून वारकऱ्यांकरितां पंचांना दिले तेव्हां केवढं आलं होतं औदार्य याच्या अंगांत! पण पुढं दागिने सव्याज परत मिळायचे हें माहीत होतं. तेव्हां औदार्य न सुचायला काय झालं?

भानु०:- पाटील, बोधलेबुवा, हे नसते आरोप तुम्ही माझ्यावर करतां याबद्दल मला फार वाईट वाटतं, पण राग येत नाही.

पाटील:- थोरांना खऱ्याचा राग येत नसतो.

भानु०:- तुम्हीं अज्ञानामुळे असं म्हणत असाल. तुमची दुष्ट बुद्धि आहे असं माझ्यानं म्हणवत नाही!

पाटील:- (रागाच्या आविर्भावाने) आमची दुष्ट बुद्धि असं म्हणून तरी पहा बरं.

भानु०:- तुमच्या बोलण्याचा मला रागहि येत नाही.

बोध०:- आपलं कृत्य धड असेल तर लोकांच्या बोलण्याचा राग येईल.

१ ला वार०:- (दुःखाने) भानुदासमहाराज, आमचा असा घात करण्याची बुद्धि तुम्हाला कशी हो झाली?

भानु०:- मित्रहो! सर्व प्रकार माझ्या लक्षांत येऊन चुकला! पांडुरंगाच्या मूर्ती इथून कशा हालल्या हें पंढरीनाथ जाणतो. पण तुम्ही असं दुःख करून नका. मला पांडुरंगानं दृष्टांत दिला त्यांत दगडुबुवाच्या घरच्या कैदेंतनं माझी सुटका करा असं देव बोलले, पण पंढरपूर सोडून जायचं बोलले नाहींत. म्हणून माझी अशी पक्की खात्री आहे की, मूर्ती अनागुंदीला बळजबरीनं राजानं नेल्या तरी त्या फिरून पंढरीला आल्याशिवाय राहणार नाहीत.

पाटील:- अहाहा! काय बोलतो पहा! राजानं एवढ्या आग्रहानं आणि खर्चानं नेलेल्या मूर्ती तो परत देणार?

बोध०:- माशानं गिळलेलं माणिक परत येण्याची आशा मूर्खाशिवाय दुसरा कोण करणार!

भानु०:- मला तुम्ही मूर्ख म्हणा, काय वाटेल तें म्हणा! पण पांडुरंगाच्या मूर्ती परत पंढरपूरला आल्याच पाहिजेत हा माझा दृढ भरवंसा आहे!

३ रा वार०:- भानुदासमहाराज, असल्या पोकळ आशीर्वादानं आमचं समाधान कसं होणार?

भानु०:- गड्याहो, मी तुम्हाला पोकळ आशीर्वाद कां देईन? ही पहा पांडुरंगाचीच शपथ घेऊन तुम्हाला असं सांगतों की, येल्या कार्तिकी एकादशीच्या आंत पांडुरंगाच्या मूर्ती पंढरीला येतील!

बोध०:- (हळूच पाटलास) गडी बरा तेजावर आला आहे. काय साधायचं तें साधून घ्या!

पाटील:- (वारकऱ्यांस) अहो वारकरी दादांनो! ही तूतोड बरी निघाली. स्वतः भानुदासानं अशी प्रतिज्ञाच केली तर मग आपलं कांहीं एक म्हणणं नाही! पण अजूनहि हें पोकळ आश्वासनच आहे.

भानु०:- पाटीलबोवा! प्रतिज्ञा करण्याइतका अहंकार माझ्या ठिकाणी परमेश्वरानं ठेवला नाही त्याला मी काय करूं? पण हें पहा! मी त्याच पावलीं अनागुंदीला निघतां, घरीं सुद्धां जात नाहीं! तुम्ही गांवचे पाटील आहां. राजाचे अधिकारी आहां. माझी बायको आणि मुलगा यांचं रक्षण मी परत येईपर्यंत तुम्हीच करा!

पाटील:- कां? हा कांहीं नवाच डाव नाही ना? आणि तुम्हीं कार्तिकी एकादशीला जर मूर्ती घेऊन परत आलां नाहीं तर? त्यांना पोटापाण्याला दिव्याच्या खर्चाचं काय?

भानु०:- तसं झालं तर तुम्ही त्यांना वाटलं तर उभ्या बाजारांत विका. माझी आणि त्यांची पांडुरंगाला काळजी असली तर तो मूर्ती त्या मुदतांत पंढरीला आणून पोचवील!

पाटील:- (स्वगत) हें छान झालं! या मूर्तीच्या व्यवहारांत मला इतर लाभ पुष्कळ झाल. एवढाच व्हायचा राहिला होता. (उघड) वारकरी-दादानो! आहे, तुमच्या या पुढाऱ्यांत कांहींतरी पाणी आहे खरं! आतां तुम्ही पुढच्या कार्तिकीपर्यंत खुशाल निर्धास्त राहा!

वार०:- ठीक आहे! आमचं तरी दुसरं मागणं काय आहे? आम्ही पुढच्या कार्तिकीला पंढरपुरास परत येऊं. आणि तोंपर्यंत पांडुरंगाच्या मूर्ती पंढरीला परत आल्या तर बरंच आहे, नाहीं तर चंद्रभागेत आम्ही उड्या घालून प्राण देऊं. पण मूर्तीचं दर्शन घेतल्याशिवाय परत जाणार नाहीं.

पाटील:- अगदीं बरोबर, असंच करा. (हळूच) ही संधि छान आहे. बोधलेबुवा, तुम्हांला पुजारी या नात्यानं अनागुंदीला जायचंच आहे. हा भानुदास निघाला आहे. तेव्हां त्याच्याच पाळतीवर जा, म्हणजे सहज एक पंथ दो काज होऊन जाईल. (स्वगत) आतां मूर्ती परत येतात! नांव कशाला? आणि हे सगळें टाळकुटे चंद्रभागेत बुडून मेले आणि त्यांच्या मरणाचं पाप या भानुदासाच्या बोडक्यावर बसलं तर बरंच झालं!

भानु०:- ठीक आहे. मी येतो आतां! गडयांहो, हा पदा मी अनागुंदीलाच निघालों. मला येथूनच निरोप द्या!

सर्व वार०:- (भानुदासाच्या पायां पडतात.) त्या बरं, महाराज! पुढच्या

कार्तिकीच्या वारीला आम्ही तुमच्या वाटेकडं अगदीं डोळे लावून बसतो! म्हणा 'पुंडलीकवरदे हारि विठ्ठल!'

भानु०:-

पद २३

हाच चाललो बघाल । जरि क्षण अवधान घाल ॥ ५० ॥

श्रीपंढरिनाथमूर्ति । परतुनि आग्नि संप्रति ॥

संतजन विषाद आतें । शमविन अचिर काल ॥ १ ॥

अंक ४ था

प्रवेश १ ला

(स्थळ-अनागुंदीतील रस्ता. दोघे नागरिक प्रवेश करतात.)

१ ला:- इतक्या घाईनं कुठं चाललास?

२ रा:- कुठं म्हणजे? पंढरीनाथाच्या दर्शनाला.

१ ला:- काय म्हटलंस? पंढरीनाथाच्या दर्शनाला? इथं कुठला पंढरीनाथ? पंढरीनाथ राहिला पंढरीला.

२ रा:- मग कृष्णदेवमहाराजांनी नवं मंदिर उभारून त्यांत ज्याची स्थापना केली तो कोण?

१ ला:- तो विठ्ठल. तुला माहीत नाही वाटतं महाराजांचा हुकूम सुटलेला?

२ रा:- तो रे काय?

१ ला:- हुकूम असा सुटला आहे की, विठ्ठलाला कोणी पांडुरंग अगर पंढरीनाथ म्हणेल तर त्याला शिक्षा होईल.

२ रा:- याचं कारण?

१ ला:- अरे, कारण अगदी उघड आहे. आमच्या विठ्ठलाला पूर्वी पंढरपूरला नेऊन त्याचं नांव बदलून टाकलं होतं, त्याच्या उलट आपल्या महाराजांनी मूर्ती आतां अनागुंदीला परत आणल्या तेव्हां त्याचं पंढरपूरचं नांव नाहीसं करावं अशी त्यांची इच्छा आहे.

२ रा:- अस्सं! तूं सांगितलास हुकूम बरं झालं! पण नांवांत बदल केला तसा मूर्तीत नाहोना बदल केला?

१ ला: - मुर्तीत रे तो कसा बदल करायचा ?

२ रा: - कां नाही करतां येणार? पंढरपूरला विठोबाला पितांबर आणि रुखमाबाईला लुगडं नेसवीत होते. पंढरपूरची सर्वच आठवण बुजवायची असली तर रुखमाबाईला पितांबर नेसवावा आणि विठोबाला लुगडं नेसवावं. बिचाऱ्या मूर्ती थोड्याच आल्या आहेत असं केल्याबद्दल भांडण करायला? एवढंच नव्हे, तर विठोबारूपी श्रीविष्णूला पूर्वी आपण एक वेळ मोहिनीचं रूप घेऊन लुगडं नेसल्याची आठवण होऊन बरंच वाटेल. बरं तें असो, आपण कांहीं फिरून पंढरीनाथ म्हणणार नाही, पण तू हें हातांत काय घेऊन चालला आहेस?

१ ला: - हें नैवेद्याकरतां पंचपक्वान्नांचं ताट घेऊन चाललों.

२ रा: - पण आज नैवेद्य विशषसा? रोज कांहीं पंचपक्वान्नांचा नैवेद्य होत नाही.

१ ला: - म्हणूनच. रोज साधा नैवेद्य असतो, पण आज एकादशी ना? एकादशीकरतां हा नैवेद्य राजाज्ञेवरून तयार केला आहे.

२ रा: - एकादशीला आणि पंचपक्वान्नांचा नैवेद्य? हें तर अगदांच चमत्कारिक दिसतं ! एकादशी म्हणून जर नैवेद्य करायचा तर तो निराहाराचा पाहिजे.

१ ला: - अरे, ती चाल होती पंढरपुरांत. पण इथं तिचं काय ? पंढरपूरची सगळी आठवण बुजली पाहिजे अशी महाराजांची इच्छा आहे.

२ रा: - म्हणून वाटतं विठोबाला एकादशीची आठवण करून देऊन ती त्याच्या कडनं मोडवायची? खासा रोजगार. गरीब बिचारा विठोबा. त्याला बोलतां येत नाही चालतां येत नाही. तुम्ही करा त्याच्यावर वाटेल तो जुलूम झालं.

१ ला: - देवावर आणि जुलूम ? कोण करणार बाबा? आणि देव बरा जुलूम करून घेईल?

२ रा: - होय, तुम्ही म्हणतां तें खरं आहे. देवाला झालं तरी थोडासा स्वाभिमान असणारच. तो राजांचा राजा आहे. तेव्हां तो एखाद्या यःकश्चित् राजाकडून असा जुलूम करून घेणार नाही. खचित कोण ही कोती बुद्धि! आधीं मुळीं देवाच्या मूर्तीवर राजानं झालं तरी हक्क सांगायचं काय कारण ? पण नाही. राजांना आपण सत्ताधीश, बळवान् असा गर्व आणि अभिमान असतो

तो ते माणसांवर तर चालवितात, पण देवाच्या मूर्तींवरसुद्धां चालविल्याशिवाय त्यांना समाधान वाटत नाहीना? धन्य आहे मनुष्यस्वभावाची!

१ ला :- वः तू तर फारच मोठ्या गोष्टी सांगू लागलास. पण तुझ्याशी बोलत बसून नैवेद्याची घंटा चुकू देण्याइतका मी वेडा नाही. तो नव्या देवाचा नवा पुजारी बोधलेबुवा उशीर झाल्याबद्दल माझी खरडपट्टी काढील ना ?

(जातो.)

२ रा० :- खरोखरच आमच्या महाराजांनीं पंढरपुराहून या मूर्ती आणल्या फार गैर केलं ! जें देवस्थान जिथं एकदां बनून राहिलं तिथंच तें कायमचं राहिलं पाहिजे. देवाच्या मूर्तीबद्दल भांडून राजांनीं त्या हालवून आपल्या गांवीं आणण्यांत वैभव मानणं याहून वृथाभिमानाचा ग्राम्य प्रकार कोणताच नसेल. हे दोन दगड अनागुंदीला आणल्यानं आमच्या या राजधानीला काय मोठी पुण्याची जोड मिळाली कुणास ठाऊक. मूर्ती पंढरपुराहून हालवून आपण पंढर-पूरला कमीपणा आणला आणि दौलताबादच्या राजावर आपण सूड उगविला असे महाराज मनांत मांडे खात असतील, पण केवढा भ्रम ! (दुरून भानुदास येतो.) अरे, हा कोण मराठा कीं ब्राम्हण इकडं येतो आहे? आणि याच्या हातांत हें काय? यानं काठीला हें भगवं फडकं कसलं बांधलं आहे? आणि हा टाळ वाजवीत तोंडानं गात काय येतो आहे? त्याची दृष्टि पाहावी तर आपल्याच नासिकाग्राकडं लागली आहे. हा कोण? आणि हा असा शून्यदृष्टि चालला तरी कुणीकडं? बहुरूप्यानं एखादं सोंग आणलं म्हणावं तर सोंग दिसत नाही. खरं नाणं दिसतं. (भानुदासाजवळ येतो.) काय महाराज, आपण कुठले आणि इकडं कुणीकडं चाललांत?

भानु० :- पांडुरंग पांडुरंग! महाराज, मी पंढरपुराहून आलों. अनागुंदी शहर म्हणतात तें हेंच का? हीच कां कृष्णदेवरायमहाराजांची राजधानी?

नाग० :- होय, हीच. या शहरालाच अनागुंदी म्हणतात. पण आपलें कुणीकडं काम आहे?

भानु० :- (हंसून) माझं काम होय? श्रीपांडुरंगाकडं आहे.

नाग० :- पांडुरंग म्हणजे विठ्ठलच ना?

भानु० :- होय. त्याला कोणत्याहि नांवानं भजा अगर हांका मारा, तो तुम्हांला सारखाच पावेल.

नाग०:-तें खरं, पण तुम्हांला जर या शहरांतून धडपणं जायची इच्छा असेल तर पंढरीनाथ हा शब्द तोंडांतून काढूं नका.

भानु०:-काय? मला पंढरीनाथाचं नांव घ्यायला चोरी! आणि ती कुणी केली?

नाग०:-आमच्या नगरच्या राजानं.

भानु०:-होय. तुमच्या नगरच्या राजानं चोरी केली आहे खरीच. त्यानंच माझ्या श्रीपांडुरंगाच्या मूर्ती पंढरीहून चोरून आणल्या. त्या चोरून कुठं लपवून ठेवल्या आहेत हेच पाहण्याला मी आलों आहे.

नाग०:-मग काय, तुम्ही पंढरपुराहून आलां ?

भानु०:-होय. माझ्या पंढरीनाथाच्या मूर्तीच्या चोरीचा तपास काढायला मी पंढरपुराकडून आलों आहे.

नाग०:-अस्सं! आतां समजलों. हें पहा, पण हो खरंच-तुमचं नांव विचारायला विसरलों.

भानु०:-या देहाला भानुदास म्हणतात.

नाग०:-काय, आपणच भानुदासमहाराज?

भानु०:-मी भानुदास आहे, महाराज नाही. मात्र तुमच्या महाराजांनीं केलेल्या चोरीचा तपास काढायला मी आलों आहे.

नाग०:-आमच्या महाराजांनीं पंढरपुराहून मूर्ती आणल्या त्याला तुम्हीं चोरी म्हणतां?

भानु०:-हो हो, अवश्य. चोरी कां नाही म्हणणार? राजा अगर महाराजा झाला तरी तो चोरी करणार नाही असं थोडंच आहे? राजा म्हणजे तो एक चोरच. आणि महाराजा असेल तो बडा चोर ठरेल. साधा चोर ठरणार नाही इतकंच काय तें. तुमच्या महाराजांनीं पांडुरंगाच्या मूर्ती आणल्या त्या वारकऱ्यांना न कळत आणल्या, तेव्हां ती चोरीच नव्हे तर काय?

नाग०:-पण आम्हीं असं ऐकलं आहे कां, ज्याच्या घरां या मूर्ती होत्या त्यानं पुष्कळसं द्रव्य घेऊन त्या आमच्या महाराजांना विकल्या.

भानु०:-चोराला कोणी सार्थादार असला म्हणून त्याच्या चोरीचा गुन्हा कांहीं त्यामुळं कमी होत नाही.

नाग०:- (स्वगत) अरे, हा वारकरी तर फारच धीट दिसतो! आश्चर्यच आहे म्हणायचं. नाही तर नेहमी वारकरी म्हटले म्हणजे कुर्णा नुसतं अंगावर ओरडलं की चार कोस दूर पळायचे! आणि हा पाहावा तर राजाला चोर म्हणायला तयार! बिचाऱ्याला आपल्या घरी घेऊन जावं, नाही तर याच्या तोंडचे फटकळ शब्द ऐकून राजदूत कदाचित् याला पकडून तुझ्यांत नेऊन टाकायचे. (उघड) भानुदासमहाराज !

भानु०:- मला महाराज म्हणून हांक माराल तर मी तुम्हांला उत्तरच देणार नाहीं.

नाग०:- बरं राहिलं. अहो भानुदास, या नगरांत तुमचं कुर्णा ओळखीचं आहे काय?

भानु०:- तुमच्या महाराजांची स्वारी पंढरपुरां आली होती. तेव्हां त्यांच्या बरोबर आलेल्या कांहीं माणसांची तोंड ओळख आहे. पण खरं म्हणाल तर या अनागुंदीत माझ्या पंढरीनाथाच्या मूर्तीशिवाय माझ्या पकड्या ओळखीचं असं कोणीच नाहीं.

नाग०:- मग कृपा करून माझ्या बिऱ्हाडीं आपण उतरायला चलाल तर मी आपला फार आभारी होईन. आपल्यासारख्याचे पाय माझ्या घराला कशांनं लागणार?

भानु०:- तुम्हां मला आपल्या सौजन्यानं लाजविलंत. चला, तुमच्या बिऱ्हाडीं राहण्याला मला कसली हरकत? खरोखर तुमचेच माझ्यावर उपकार झाले आहेत. अकारण मित्र म्हणतात ते यालाच. पण, पंढरीनाथाच्या मूर्तीचं दर्शन घेण्याला माझं मन फारच उतावळं झालं आहे! तें दर्शन होईपर्यंत मला दुसरं कांहींएक सुचणार नाहीं!

नाग०:- चला. आपली स्नानसंध्या झाली की आपण प्रथम विठ्ठलाच्याच दर्शनाला जाऊं. (जातात.)

प्रवेश २ रा

(बोधलेनुवा व आपल्या प्रवेश करतात.)

बोध०:- ऐकलंत का, दिक्षीत? भानुदास अनागुंदीला आला आहे.

आपल्या:- कोणती भानुदास?

बोध०: - अहो तो आपला पंढरपूरचा वारकरी आणि हरदास!

आपट्या: - मग तो एकटीच आला आहे कां बरोबर वारकरीहि आणले आहेत त्यानं? पुष्कळसे वारकरी बरोबर आणले असेल तर बरं होईल. कारण या विठ्ठलाच्या मूर्ती अनागुंदीला आणून चार महिने होत आले तरी इथं त्यांना कुणी आस्थेवाईक भक्तच मिळेलना. आमच्या महाराजांना रात्रीचा दिवस करून मूर्तीकरता सुंदर आणि मोठा मंदीरही बांधून दिले. पण, पहावं तो पुजारी आणि पहारेवाले यांच्याशिवाय देवळांत कोणी तिसरा मनुष्य जाईल तर शपथ!

बोध०: - होय. तुम्ही म्हणतां तें अगदीं खरं आहे. मी सकाळ संध्याकाळ पूजेंत चार घटका मोडतां आणि भाविक लोकांची देवदर्शनाला यायची वेळ म्हटली म्हणजे तीच. पण या मूर्तीचें दर्शन घ्यायला एकहि कोणी फिरकत नाहीं. जसा काय मूर्तीवर बहिष्कारच घातला आहे!

आपट्या: - म्हणून म्हणतां हा भानुदास बरोबर वारकरी घेऊन आला असेल तर आयता वारीचा सांप्रदाय सुरू होईल.

बोध०: - आणि तसें न झालं तर?

आपट्या: - छे छे! मला तर फार वाईट वाटेल. कारण मी इतका खटाटोप करून पंढरीच्या मूर्ती आपल्या कानडी मुलखाला परत आणल्या. पंढरीची यात्रा मोडून हे अनागुंदी क्षेत्र व्हावा ही माझी इच्छा. तेव्हां पंढरीची यात्रा मोडली नाही आणि अनागुंदीची जोडली नाही तर या खटाटोपाचा उपयोग काय?

बोध०: - तर मग हा भानुदास इकडं आला तरी कशाला?

आपट्या: - आला असेल पोट भरायला झालं. तुम्ही नाहींत कां आलांत मूर्तीबरोबर पोट भरायला?

बोध०: - छे:, दिक्षीत, तुमची कल्पना चुकली.

आपट्या: - मग तुमची बरोबर ती सांगा!

बोध०: - हा भानुदास मूर्ती परत मागायला आला असेल. तो मोठा हष्टी आहे.

आपट्या: - (हसून) पण त्याचा हट्ट पुरविणार कोण?

बोध०: - अहो तो महाराजांकडं जाईल; हातां पायां पडेल, विनवण्या

करील, आणि डोकं फोडून घ्यायला तयार होईल; काय नाहीं नाहीं तें करील आणि महाराजांना सतावून सोडील.

आपय्या: - राहूं द्या त्या गोर्था. महाराज स्वभावानं गरीब असले तरी अगदीं दुधखुळे नाहीत-इतक्या खर्चानं आणि सायासानं आणलेल्या मूर्तीं परत द्यायला.

बोध०: - पण मला वाटतं त्याची आणि महाराजांची गांठ पडूं देऊं नये हेंच उत्तम. उगीच विषाची परीक्षा कशाला?

आपय्या: - बरं, तुम्ही म्हणतां तसंच कां होईना! मां असा पक्का बंदोबस्त करून टाकतो कां, त्याची आणि महाराजांची गांठच पडूं नये. मग तर झालं ना?

बोध०: - तो कसा?

आपय्या: - (कानांत सांगतो) अहो असा! कसा म्हणून विचारतां काय? भानुदासानं कांहीं अनागुंदी पूर्वी पाहिली नाही. तो इथं अगदीं नवखा आहे. तेव्हां एकदांचा त्याला अडकावून टाकला म्हणजे या अनोळखी शहरांत कोण येतो त्याला सोडवायला? आणि कशाकरतां?

बोध०: - ही तोड तुम्हो ठीक काढलात. चला, पंढरीनाथाच्या आरतीची वेळ झाली!

आपय्या: - बोधलेबुवा, तुमच्या तोंडांतून अजून मूर्तींचं तें जुनं नांव जात नाही ना? काय करावं, विठ्ठल म्हणायचं सोडून—

बोध०: - (दचकून) अरे मां पंढरीना—

आपय्या: - फिरून तेंच?

बोध०: - चुकलों खराच. (तोंडांत मारून घेतो.) विठ्ठलाच्या आरतीची वेळ झाली, तेव्हां मला विठ्ठलमंदिरांत गेलंच पाहिजे. (जातो.)

आपय्या: - भानुदास अनागुंदीला कां आला असावा याची सूचना बोधलेबुवांनीं करून दिली हे बरं झालं! कोण उपद्व्यापी मनुष्य हा! याला कां आतां मूर्तीं परत मिळणार? पण हा विचार कशाला! त्याचा शोध करून त्याला गांठून एकदम एखाद्या तळघरांत कोंडून टाकावा म्हणजे झाला. (जातो.)

प्रवेश ३ रा

(स्थळ-तळघर. भानुदास बंदांत पडला आहे.)

भानु०:-

पद २४

कृति अनुचित कां । मज हातुनि घडली कांहीं ॥

परि अजुनि दया दयाघनिं सरली नाहीं ॥ धृ० ॥

टाकुनि पंढरि आलों येथें । तव चरण शोधण्या पाहीं ॥

दर्शन देउनि मुक्त करीं मज । पंढरिनाथा लवलाहीं ॥ १ ॥

मला असं बंदिवासांत टाकून कुणाला काय मिळणार? पण खरंच दुसऱ्याला उंपद्रव देण्यासारखं माझ्या हातून काय बरं घडलं असेल? मी कुणाचं अहित चिंतिलं असेल तर, पांडुरंगा, तुझीच शपथ! तुझी आवडती पंढरी सोडून आलों, म्हणून तर नाहीना माझ्यावर रागावलास? मी पंढरी सोडून आलों खरा, पण तुझ्याच मूर्तीच्या दर्शनाकरितां! देवा, तुझ्या मूर्ती नाहीशा झाल्यापासून पंढरीला प्रेतकळा आली आहे! पंढरी तुझी आवडती ना? मग तिची अशी दशा व्हावी हें तुला कसं आवडलं? अठ्ठावीस युगांच्या सहवासाची पंढरी! ती, देवा, तुम्हाला अशी कशी बरं टाकवली! देवा, तुमच्या मूर्तीचं दर्शन घेईन, तुमच्याशीं भांडेन तंडेन अशा निश्चयानं या अनागुंदीला आलों! मग हें नस्तंच विघ्न तुम्हीं मधें कां बरं उत्पन्न केलं? पण अशा अडथळ्यानं माझं तुमचं भांडण थांबायचं नाही! मी तुम्हाला पंढरीला परत घेऊन जाईन तेव्हांच हें भांडण मिटणार आहे. (ध्यानस्थ बसतो.)

(विठोबा मारेकऱ्याच्या वेषांत येतो.)

विठोबा:- भक्ताचं मन मला कळत कां नाही? असं असून त्याच्या सत्त्वाची परीक्षा प्रत्यक्ष पाहण्याची माझी खोड जात नाही. हा मला लागून राहिलेला चाळा कांहीं केल्या थांबत नाही काय करावं? कुठून मला हा सगुण लीलेचा खेळ आठवला कुणाला टाऊक? मी केवळ लीला म्हणून अशी गोष्ट करतो खरा, पण लोकरीतीचं आचरण आंगवळणीं पडतं. लीलेचं मायिक स्वरूप जाऊन तो देहस्वभाव बनतो. आणि मग, स्वभाव बनला तो बनला! पण नाही. भक्तांचा छळ करून त्यांना कसोटीला लावतांना खरोखरच मला

अवर्णनीय सुख वाटतं. हा पहा माझा परमभक्त भानुदास! बिचारा माझ्या मूर्तीच्या दर्शनेच्छेनं वेडा होऊन, पंढरपुरास बायकामुलं टाकून देऊन या अनागुंदीला आला! असं असतां याची परीक्षा ती पाहायची काय राहिली आहे? पण नाही; या मारकेच्याच्या वेषांत येऊन त्याला मरणाची भीति दाखवून त्याच्या तोंडून निघालेले गोंड भक्तीचे आलाप ऐकल्याशिवाय माझं समाधान व्हायचं नाही. त्याला मी तरी काय करूं?

भानु०:- (डोळे उघडून) अहाहा! डोळे मिटून ध्यान करतांच श्रीपांडुरंगानं मला दर्शन दिलं त्यामुळं माझं मन कसं सुप्रसन्न झालं आहे. पंढरीस नित्य पाहतों तशाच मूर्ती दिसल्या पण किती नटविलेल्या आणि सजविलेल्या! पंढरीनाथाला इतका डामडौल कधीपासून आवडूं लागला? देवा, तुमच्या आंगावर दागिने तरी किती भारी आणि वस्त्रं किती उंची दिसलीं! अठ्ठावीस युगं पंढरपुरास भोगलेल्या दारिद्र्याचा सगळा वचपा निघालाच म्हणायचा! पण देवा, श्रीमंतीचे भोग भोगण्याची इच्छा खरी आई रखुमाईची की स्वतः तुमचीच? अशा कामांत स्त्रियांनाच मोह अधिक पडतो असं जग बोलतं म्हणून आपलं विचारतों! (तळघरच्या गाभाऱ्यांत मूर्ती हासल्याचा भास होतो व हांसण्याचा आवाज होतो !) पण, देवा, तुम्ही कांहींहि म्हणा, तुम्हां केलं हे कांहीं ठीक केलं नाहीत! आईसाहेबांचं आपण या कामीं ऐकलं असेल तर आपण बाईलवेडेपणा दाखविला ! आणि आपली स्वतःचीच ही बुद्धी असेल तर मग आपल्याला काय म्हणायचं!

विठोबा:- कायरे ए, अधमा ! तुला बंदिवासांत ठेवलं तरी तुझ्या मनाचा चाळा अजून सुटत नाही काय ? मनाचा एक वेळ न सुटो पण तोंडाचा तरी सुटावा का नाही !

भानु०:- (आश्चर्याने) काय ? भल्या गृहस्था, तूच मला या अंधाऱ्या कोठडींत कोंडून ठेवलंस? मीं तुझा असा अपराध तरी कोणता केला होता?

विठोबा:- मी कशाला तुला अंधारकोठडींत ठेवूं ? माझ्या धन्यानं ठेवलं ! पण तें, तूं त्याचा कांहीं अपराध केलास म्हणून नव्हे; तर तुझ्याच कृत्यानं तुझा नाश होणार होता, त्यापासून तुझा बचाव व्हावा म्हणून!

भानु०:- असं माझं आत्मघातकी कृत्य कोणतं, हें तरी सांगशील की नाही?

विठोबा:- पंढरीनाथाच्या नांवाचा उच्चार करणं !

भानु०: - आणि त्यानं माझा घात कसा होणार होता ?

विठोबा: - पंढरीनाथाच्या नांवाचा उच्चार विठ्ठल या नांवाशिवाय कोण करील, तर त्याचा शिरच्छेद करावा असा महाराज कृष्णदेवराय यांचा हुकूम झाला आहे. त्या नांवाचा उच्चार तूं अनेक वेळां केलास तो कदाचित् न कळत केला असशील असं मानून तुला फक्त कैदेत टाकलं. परंतु कैदेत सुद्धां त्याच नांवाचा उच्चार तूं चालविला आहेस, असं पाहून राजाज्ञेवरून तुझा शिरच्छेद करण्याकरितां माझ्या धन्यानं मला आज्ञा केली आहे ! पण तुला फिरून एकवार बजावतो, अजूनहि पंढरीनाथ या नांवाचा उच्चार टाकून दे. ते शब्द फिरून तोंडांतून काढणार नाही असं वचन दे म्हणजे अजूनहि सुटशील !

भानु०: - काय, पंढरीनाथाच्या नांवाचा त्याग करूं? त्या नांवाचा त्याग करून मी जिवंत राहण्यांत तरी काय अर्थ ?

विठोबा: - तुझ्या अजून पुरं लक्षांत आलंसं दिसत नाही ! तुला तुझ्या देवाचं नामस्मरण करायचं असलं तर विठ्ठल असं हवं तर म्हण. पण पंढरीनाथ असं म्हणूं नकोस. यांत तुझं काय गेलं ?

भानु०: - काय गेलं? माझ्या नामस्मरणाचं स्वातंत्र्य गेलं ! विठ्ठल हा विठ्ठल असेल पण पंढरीनाथहि आहे.

विठोबा: - असेल ! पण या राजधानींत तें नांव वर्ज्य आहे.

भानु०: - कां ?

विठोबा: - आमच्या महाराजांना पंढरीनाथ हें नांव प्रिय नाही.

भानु०: - कां बरं? तुमच्या महाराजांनीं माझ्या पंढरीनाथाच्या मूर्तीची चोरी केली, त्या पापाची आठवण त्या शब्दावरून त्यांना होते वाटतं ! वः ! तसं असेल तर फार चांगलं. मी पंढरीनाथ या नांवाचा उच्चार एक वेळ सोडून सहस्र वेळ करीन ! कारण प्रत्येक उच्चाराबरोबर त्यांना आपल्या पापाची आठवण होऊन पश्चात्तापानं या जन्मांच्या पापाची निष्कृती या जन्मांच होईल ! तुमच्या महाराजांनीं मला बंदिवासांत न ठेवतां खुद्द राजवाड्यांत आपल्या संनिध नेऊन ठेवावं हेंच योग्य.

पद २५

मुखीं पंढरिनाथ नाम हें । जरि न राहे ॥
 तरि जातील असु टाकुनी ॥ धृ० ॥
 कृष्णदेव नृप असे प्रबल जरि
 म्हणेन त्यानें केली चोरी ॥
 पडत गळां फांसाची दोरी ।
 होइन शंकित तरी मनीं ॥ १ ॥
 पंढरि नामोच्चरें होइल ।
 स्मृति कर्पाचि, तन्मद जाइल ॥
 पश्चात्तापानलिं खल राहिल ।
 नृप निंदाव्यसनीं जनीं ॥ २ ॥

विठोबा: - (दरडावून) हं! भानुदासा, तू बहकत चाललास. हें माझ्या हातांतलं शस्त्र पहा आणि ही राजाज्ञा! फिरून पंढरीनाथ असं म्हणणार नाही असं कबूल कर, नाही तर राजाज्ञेप्रमाणं मला तुझा शिरच्छेद करावा लागेल.

भानु०: - तसं झालं तर फार चांगलं ! “ अंते मतिःसा गतिः ” हें वचन कधीहि व्यर्थ होणार नाही. मला मरण येत असतां जर माझ्या मनांत पांडुरंगाचं ध्यान असलं तर तो अखंड मौक्ष असं मी समजेन. मला शिरच्छेदाची भीति व्यर्थ दाखावितोस! उलट मीं तुला असं सांगतो कीं, तुला जर मारेकऱ्याचं काम नीट करतां येत असेल तर माझ्या तोंडांतून “ पंढरीनाथ! पंढरीनाथ ” असा घोष निघत असतां माझं मस्तक धडापासून वेगळं कर! म्हणजे मुखांतून नामोच्चार अखंड राहिल.

विठोबा: - भानुदासा, तुझ्या हटवादीपणाचं मला हंसूच येतं. अरे वेड्या, तुझी बायको आणि मुलगा पंढरपुरास तुझी काळजी करीत तुझ्या वाटेकडं डोळे लावून बसली आहेत, त्यांची दया तुला कांहींच येत नाही काय?

भानु०: - त्यांची दया मी करणार? छेः, तीं खुद्द पंढरपुरास आहेत. माझ्या पंढरीनाथाच्या आश्रयाला तीं आहेत. आई चंद्रभागेच्या स्वाधीन तीं केलेली आहेत! त्यांचं संरक्षण मीं मेलों तरी सर्वप्रकारें उत्तम होईल. तीं अशीं भ्याड नाहीत. पंढरीनाथाच्या नामोच्चाराच्या आग्रहाकरतां आणि पंढरीनाथाचं नांव

घेत घेत मी मरण पावलों असं त्यांना कळलं तर तीं मला धन्य म्हणतील; माझ्या मरणाबद्दल खेद मुळींच करणार नाहीत.

विठोबा:—माझ्याकडून तुला सांगायचं तितकं मी सांगितलं, तरी तू आपला आग्रह सोडीत नाहीस, फिरून पंढरीनाथाचं नांव हट्टानं घेतोस, तर भोग आपल्या कर्माचं फळ !

भानु०:—(हंसून) माझं कर्म जर शुचिभूत आहे, तर मी फळाला कां भिईन! तें फळ लवकरच पदरांत पडावं म्हणून मी अस्सा पदर पसरून श्रीपंढरीनाथाला हांक मारीन!

विठोबा:—आणि तुझ्या हाकेला तो ओ देईल?

भानु०:—यांत काय संशय?

पद २६

जै आकाश तर पडों पाहे । ब्रह्मगोल भंगा जाये ।

वडवानळ त्रिभुवन खाये । तरि तुझीच वाट पाहे गा ॥

पंढरीनाथा ॥ जै हे विरोनि जाय क्षिती ।

पंच महाभूतें प्रलय पावती । परि मी तुझाचि सांगाती ॥

तुझीच वाट पाहेगा पंढरिनाथा ॥

भलतैसे वर पडो भारी । नाम न ढळो न सांडो निर्धारि ॥

जसी पतिव्रता प्राणेश्वरी । विनवी भानुदास, म्हणे—॥

आधारीं गा पंढरिनाथा ॥

विठोबा:—(स्वगत) शाबास! हा माझा भक्त खरा! असो. याच्या निष्ठे-प्रमाणं मला याला फळ दिलंच पाहिजे. माझं दर्शन घेण्याकरितां हा अना-गुंदीला आला असं असून याला बंदीवास घडला. तस्मात् याला राजमंदिरांत माझ्या थेट मूर्तीपुढें नेऊन उभा करावा म्हणजे याचे श्रम परिहार पावतील! (उघड) भानुदासा, कर आपली मान पुढं आणि घे आपल्या कर्माचं फळ.

भानु०:—ठीक आहे, हा पहा मी तयार आहे. (मान पुढें करतो. तोंडानें 'श्रीपंढरिनाथ', जय पंढरिनाथ' असें मोठ्यानें म्हणतो. विठोबा मारेकऱ्याचा आवेश दाखवितो. तोंच बार होऊन दखावा बदलतो. मारेकरी विठोबा गुप्त होतो. अंधारें तळधर नाहीसैं होतें व त्याच्या जागीं विठ्ठलाच्या मूर्तीकरतां राजानें बांधलेलें नवीन देवालय दिसतें. भानुदास मूर्तीपुढें चकित उभा आहे.)

हा काय चमत्कार! मी अंधान्या तळघरांत बंदिवान् होऊन पडलों तो या ठिकाणीं एकदम कसा आलों! आणि माझ्यासमोर मारेकरी उभा होता तो कुठं गेला? (आनंदानें) काय, माझ्या पंढरिनाथानंच माझी हांक ऐकून मला सोडविलें असेल काय? (मूर्तीकडे पाहून) पण पंढरिनाथा, अशानं तुमच्याशीं माझा दावा संपायचा नाही. माझे प्राण तुम्ही वांचविले या उपकारानं ओशाळो होऊन मी तुमच्याशीं भांडायला कमी करीन असं, देवा, तुम्हांला वाटलं असेल कदाचित्. पण नाही. (इकडे तिकडे पाहून) वाहवा! देवा, तुम्हांला हें केवढं वैभव लाभलं! मग बरोबरच आहे तुम्ही पंढरी सोडून आलांत तें! हें केवढं विशाल मंदिर! किती हा सुंदर सभामंडप! रत्नाप्रमाणं चमकणारे हे दीप किती मौल्यवान् आणि तेजस्वी आहेत! असो; झालं तें झालं! आपल्या स्वतःला वैभव भोगण्याची इच्छा झाली नसेल, पण या नगरच्या राजाची हांस थोडीबहुत पुरवावी म्हणून आपण इकडं निघून आलां असंच कां होईना! पण ती इच्छा पुरली ना? चला तर आपल्या पंढरी नगराला परत! राजाच्या घरचा पाहुणचार पुरे झाला! या एकलकोंडेपणाचा तुम्हाला कंटाळा नाही का आला? पंढरीचा भक्तजनसोहळा इथं तुम्हाला कधीतरी पाहायला मिळेल काय? या राजानं तुम्हाला उत्कृष्ट मंदिर बांधून दिलें; पण तें केवळ स्वतःच्या बडे-जावासाठीं! तुमचं दर्शन घ्यायची त्याची लहर लागणार त्या दिवशीं तुमच्या आंगावर वस्त्रालंकार पडणार! तुरंगांतल्या कैद्याची पूसतपास करायला जसा वरिष्ठ अधिकारी कधीं काळीं जातो तसा हा राजा कधीं काळीं तुमच्या दर्शनाला येणार! पंढरीचा तो भक्तजन-मेळा, त्यांची नित्य होणारी गर्दी, मृदंग टाळ चिपळ्या वीणा यांचा तो घोळ इथं कधीं तरी तुम्हांला पाहायला मिळेल काय? देवा, चला परत पंढरीला. मी तुम्हाला न्यायलाच आलों आहे. मी तुम्हांला घेतल्याशिवाय परत जाणारच नाहीं. वारकरीमंडळीं तुमच्या वाटेकडं डोळे लावून बसली आहे.

पद २७

चंद्रभागातटीं संतसज्जन सखे ॥

पाहती वाट तव येई देवा फिरूनी ॥ धृ० ॥

जाहलें ग्लान मुख । हरपलें सकल सुख ॥

जीवित जणुं कटु विख । गमत त्यां निशिदिनीं ॥ १ ॥

हा पहा मी तुमच्या पुढे पदर पसरतो. मला कौल द्या! तुम्ही पंढरीला परत येणार या वचनाची मला कांहीं खूण द्या! (डोळे मिटून पदर पसरतो, पांडुरंग आपल्या गळ्यांतली फुलांची माळ आणि त्याबरोबर रत्नांचा हार भानुदासाच्या पदरांत टाकतो, भानुदास ' जय पंढरीनाथ ' असें म्हणून तो प्रसाद पदरांत बांधून घेऊन मग डोळे उघडतो.) अहाहा! पांडुरंगानं माझी विनवर्णा एकली! आतां पांडुरंग पंढरीला खचित येणार. (दरवाजा आपोआप उघडतो.) अरे हा दरवाजा आपोआप कसा उघडला! माझं काम झालं. मीं परत जावं अशी देवाची इच्छा दिसते. चला आतां नदीवर जाऊन स्नानसंध्या तरी उरकूं. (जातो.)

प्रवेश ४ था

(स्थळ—अनागुंदीचा रस्ता. आपट्या व बोधलेबुवा प्रवेश करतात.)

आपट्या:—काय, भानुदासानं देवाचा हार चोरला? छे! त्याला तर मी दूरच्या एका तळघरांत कोंडून ठेवली होती.

बोध०:—तुमची पक्की खात्री आहे?

आपट्या:—खात्री म्हणजे विचारतां काय? मी त्याची बंदोबस्त असा तसा केला नव्हता. तळघराला एकच दार होता, दाराला कुलूप घातला होता, आणि कुलुपाची किळी ही पहा. इतक्यां बंदोबस्तांतनं तो बाहेर निघायचाच नाही.

शिपाई:—(प्रवेश करतो.) दिक्षीत महाराज, तळघराचं दार फोडून, कुलूप तोडून, तो पंढरपूरचा ब्राह्मण रात्रांच्या वेळीं पळून गेला.

आपट्या:—आणि इतकं सगळं होत असतां त्याची चाहूल कुणाला ऐकायला आली नाही?

शिपाई:—ते कां होईल, दिक्षीत महाराज! चाहूल ऐकायला आली. इतकंच नव्हे, तर तळघर उघडल्याच्या आवाजानं आमच्या कानठळ्या बसल्या का!

आपट्या:—हें झालं तेव्हां किती रात्र झाली होती?

शिपाई:—अगदी पहाट झाली होती, तोंडास तोंड दिसूं लागलं होतं म्हणाना?

आपट्या:—मग त्या वेळीं पहाऱेवाले काय करीत होते? निजले होते कां काय?

शिपाईः—ते जागे होते; पण, तळघर उघडण्याच्या आवाजानं भेदरून जाऊन ते बेशुद्ध पडले. आणि फिरून शुद्धीवर येऊन पाहतात तों आंत कांहीं पंढरपूरचा ब्राह्मण नाही.

आपट्याः—मग हा तर चमत्कार म्हणायचा.

बोध०ः—अहो, चमत्कार कसला? या भानुदासानं सुरंगाची दारू उडवून तळघराचं दार फोडलं असेल झालं. त्याच्याकरतां देवाला चमत्कार करायला, तो मोठा साधूच लागला आहे की नाही?

(इतक्यांत देवळांतला सेवेकरी प्रवेश करतो.)

बोध०ः—(सेवेकऱ्यास) अरे, तूं इकडे कुणीकडे या वेळां? काय हकीकत आहे?

सेवे०ः—हकांगत कसली! चमत्कार खरा. मी देवळांतच निजलों होतो. अगदीं पहटेस तोंडास तोंड दिसूं लागायचे वेळां एक मोठा आवाज होऊन विठ्ठलमंदिराचा पुढचा दरवाजा आणि देवळाच्या गाभाऱ्याचा दरवाजा दोन्ही एकदम खाडकून उघडले. आणि एक परका मनुष्य एकदम गाभाऱ्यांत मूर्तीसमोर उभा राहिलेला दिसला.

बोध०ः—मग, तूं आंत जाऊन एकदम त्याचा हात धरावास की नाही?

सेवे०ः—हात कसा धरूं? त्या मोठ्या आवाजानं माझी बोबडी वळली आणि जमिनीवरून आंग कांहीं केल्या हालवेना. मी आपणाकडून धडपडून उठण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला; पण सगळं आंग बधिर झालंसं वाटलं. हातापायांचीं बोटां सुद्धां चाळवेनात. मात्र तो परका मनुष्य मूर्तीपुढं उभा राहून हातवारे करून पदर पसरित होता हें मी पाहिलं. आणि तो वेड्यासारखा मूर्तीबरोबर बडबडत होता, हें ऐकायलाहि आलं. थोड्या वेळानं फिरून आवाज होऊन तो मनुष्य नाहीसा झाला, तेव्हां दारं फिरून जिथल्यातिथं लागलों. मला उठतां आलं तेव्हां मी गाभाऱ्याजवळ जाऊन पाहूं लागलों तों देवाच्या गळ्यांत फुलांचा हार तर नाहीच, पण रत्नांचाहि नाही.

आपट्याः—पण, तो पंढरपूरचा ब्राह्मण असं तूं कसं म्हणतोस?

सेवे०ः—तो वेड्यासारखा तोंडानं बडबडत होताना? तो वेडा पंढरपूरच्या हकीकती देवाला सांगत होता, आणि 'भानुदासा' अशा शब्दाचा उच्चार स्वच्छ झाला. कसा झाला कुणास ठाऊक? पण मी कानानं स्वच्छ ऐकला खरा.

आपय्या:-हें काय असावं गौडबंगाल?

बोध०:- गौडबंगाल कसलं? नुसता दरोडा, एवढेंच नव्हे तर या दरोडे-खोरानं सुबंगाच्या दारूचाहि उपयोग केला.

आपय्या:-केवढें हें याचें धारिष्ट!

बोध०:-अहो, धारिष्ट कसलं? पहाटेची वेळ, कोणी नाही असं पाहून त्यानं बार उडविलान नि काय. तो मोकळा होता म्हणून हें असं झालं, आणि तुम्हीं तर म्हणतां त्याला तळघरांत कोंडून ठेवला होता म्हणून!

आपय्या:-कोंडून ठेवला होता म्हणजे त्यांत शंका कसली?

बोध०:-कसंहि असलं तरी तो निसटून हातांवर तुरी देऊन पळाला खरा!

आपय्या:-पळून पळेल कुठं? तो आमची राजधानी फोडून पळून थोडाच जातो आहे! त्याला हार घेऊन जाऊन दोन घटकाहि झाल्या नसतील. आतां चारी दिशांना शिपाई पाठवून शोध करूं म्हणजे सांपडेल, जातो कुठं?

बोध०:-चला चला. आज या दरवडेखोरानं हार चोरून नेला, उद्यां मूर्ति चोरून न्यायचा!

आपय्या:-बरोबर बोललां! हा भानुदास मुर्ती चोरून न्यायला आला, त्याचं नुसत्या हारानं समाधान कसा होतो?

प्रवेश ५ वा

(गंडकी, दगडुबुवा, गुणवंताबाई)

दग०:- (पडद्यांतून वेडयासारखें मोठमोठ्यानं हांसतो.) पैसेच पैसे अबबबब! पैसेच पैसे, अबबबब! पैसेच पैसे!

गंडकी:- (पडद्याकडे पाहून) इश! असं काय करतां तें? कुणी ऐकलं तर हांसतील ना?

गुण०:- खरंच कालपासून दोन चार वेळां यांनां हें असंच म्हटलेंलं मी ऐकलं. मला वाटतं थोडासा भ्रम झाला आहे यांना!

चक्र०:- आणि आई, काल किनाई चंद्रभागेतले वाटोळे दगड वेंचून आगून “या बघ माझ्या मोहेरा, या बघ माझ्या सोन्याच्या मोहेरा” असं मला हाका मारमारून म्हणत होते.

गुण० :- थोडी सूतशेखराची मात्रा देऊन पहा यांना!

गंडकी :- (हंसून) मात्रा, अगबाई! यांना मात्रा कशाला हवी? आणि मात्रा देऊन किती पुरणार? लिंबाएवढ्या मात्रेचे चार गोळे दिले तरी ते खाऊन पचनी पाडतील! कसला भ्रम आणि काय! थडा करीत असतील झाले कुणाची तरी! इकडे किनई लोकांना वेडावून दाखवायची फार संवय आहे हो! आणि नकलहि कशी अगदी हुबेहुब करतात. परवा यांनी गाढवासारखे असं हुबेहुब ओरडून दाखविलं कीं तें ऐकून लिंब्या लोणारी आपलं चुकलेलं जनावर सांपडलं म्हणून मोठ्या आनंदानं आमच्या घरां कीं हो आला! (दगडुबुवा वेड्या-सांखं हांसत वरील शब्द म्हणत प्रवेश करतो.)

गंडकी :- इश! हें काय, थडा कुणाची करतां? वेडावून कुणाला दाखवितां?

दग० :- थडा कुणाची? वेडावून कुणाला? पण कायग? अबबबब किती तरी हे पैसे! इतक्याचं मी काय करूं?

गंडकी :- कुठले पैसे? म्हणतां तरी काय?

दग० :- कुठले पैसे? वारकऱ्यांनीं दिलेले. (हांसतो.)

गंडकी :- जळले मेले ते पैसे! यमदूतानं नाहीं का ते लुबाडून घेतले वाखरीच्या ओढ्यांत? आतां कुठले पैसे!

दग० :- (हांसून) छेः, यमदूत नेतो आहे माझे पैसे! मी यमदूताचा बाप लागून राहिलो आहे, मी त्याचेच पैसे घेईन लुबाडून. (धोतराच्या पदरांतून दगड काढतो.) कायरे, ए चक्रपाणी, पोरा, बघितल्यास का माझ्या मोहरा?

चक्र० :- आई आई, हेच बघ ते दगड चंद्रभागेतले!

गुण० :- गप्प बस, बोलूं नये आपण मध्यें.

दग० :- कायग, बघितलेस कां सोन्याचे गट्टे! बोल आतां तुला दागिन्यांला काय कमी? हें मोती पण मोती आहे कसं अगदी टप्पोरं! हे बघ, या सगळ्या पैशाचे होतील तितके दागिने आंगावर तूं घातले पाहिजे. जड होतात, बोंचतात म्हणशील! तसं हलटलंस तर दागिने आंगावर घालायला दुसरी बायको करीन बरं!

गुण० :- गंडकीबाई, अहो बघतां काय? खरंच यांना भ्रम झाला. जा, वैद्याला बोलवा जा एकदम! बाळा चक्रपाणी, चल आपण चंद्रभागेवर स्नानाला जाऊं या. (स्वगत) या घरांत आता राहून उपयोगी नाही. हा वेडा एखाद्याची

अबू घ्यायचा आणि या मुलाला वेडाच्या भरांत माराबिरायचा एखादा. (जाते.)

गंडकी:— (जवळ जाऊन) खरंच कां तुम्हाला भ्रम झाला आहे? की थडा करतां कुणाची? सांगा तरी!

दग०:— भ्रम? भ्रम कसला? बोल, तुला कोणते दागिने पाहिजेत ते! (दगड दाखवून) आतां दागिन्याला काय कमी? हे सोन्याचे गट मला वारकऱ्यांनी दिले बरं! आणि ते तुझ्याकरितां!

गंडकी:— हें काय हो? माझी का अशी थडा करतां ती? दगडाला सोनं म्हणायला माझे डोळे फुटले असले तरी दगड कोणचा आणि सोनं कोणचं हें जसं कांही हातानं कळणारच नाही मला! माझी कां उगीच थडा करतां?

पद २८

मज भोंवति कां करितां हा विनोद मेला ॥

अंध न झाले अजुनि वडस न पडला डोळां ॥ धृ० ॥

शंख शिंप दगड यांसि केंचि म्हणूं सोनें ॥

व्रणित देहि लवण तीक्ष्ण कां भरितां अपमानें ॥ १ ॥

कर बसवुनि देवावरि तुम्हीं धन केलें गोळा ॥

नवसंगति जात जुने कोण न्याय हा झाला ॥ २ ॥

मी कां तुम्हाला सांगायला आलें होतें की वारकऱ्यांवर कर बसवून त्यांच्या पैशांतनं मला दागिने करा म्हणून? जळले मेले नव्यांबरोवर जुनेहि गेले कां हो! त्या मेल्या यमदूतानं नीट विचार तरी करायचा होता, नवे कोणचे जुने कोणचे याचा!

दग०:— या सोन्यामोत्यांचे दागिने तुला नकोत?

गंडकी:— नकोत मला. तुमच्याबरोबर मीहि वेडी होऊं की काय? आणि पुन्हां जर असा त्रास घाल मला, तर मी आपल्या माहेरीं जाईन, सांगून ठेवेंतं.

दग०:— माहेरीं जाऊन अंगावर काय घालशील? माकर्णीच्या तट्ट्याच्या आंगावरचा पोषाख हवा तर घालील तुझी आई तुझ्या आंगावर! तो हवा तुला? छेः, तूं दगडबुवा बडव्याची बायको! या दगडबुवाला राजेलोकांचं उपाध्येपण आहे. मी किती श्रीमान! त्या अनागुंदीच्या राजाला मीं दगडाच्या नुसत्या दोन मूर्ती दिल्या तर त्यानं सगळ्या चंद्रभागेचं पात्र सोन्यामोत्यांनीं भरून

मला दिलं. तूं माझी आवडती बायको. या सोन्यामोत्याचे दागिने जर तूं अंगावर घालीत नाहीस तर दुसरं कोण घालील?

गंडकी: - मूर्ती गेल्या तर मेल्या गेल्या! त्या घालविल्या म्हणून लोक बोलतात. पण त्यांना बोलायचा काय अधिकार? माझ्या घरचे दगड मी फोडीन नाहीं तर देऊन टाकीन. पण हातचे दागिने घालवून वेड्यासारखे हे नदींतले दगड कवटाळीत बसतां, तुम्हांला लोक वेडे म्हणतात याचं बाई फार वाईट वाटतं. चला घरांत. (हाताला धरून घेऊन जाते.)

प्रवेश ६ वा

(आपट्या, बोधलेबुवा व शिपाई प्रवेश करतात.)

बोध०: - महाराजांनी हवा तसा हुकूम दिला ह्मणतां?

आपट्या: - दिली म्हणजे? मी खणपटीला बसून घेतलीना? हुकूम मिळवायला थोडीसी कांगावा करावा लागली हें निराळं! पण आम्हां महाराजाला बोलले. देवाच्या मूर्ती चौरणार दरोडेखोर शहरांत आला, भयंकर दरोडेखोर चोरी करून आमचा पैसा लुटून न्यावी म्हणून तळघर फोडलें. तीच दरोडेखोर विठ्ठलाच्या गळ्यांतले हार चोरले. तवा महाराज एकदम हुकूम लिहून दिली!

बोध०: - पण हा चोर भानुदासच आहे असं नाहीना महाराजांपाशीं तुम्हीं बोलला? नाहीं तर भानुदासाचं नांव ऐकतांच महाराज स्वतःच त्याच्या पायां पडायला निघायचे! सुळी द्यायचा हुकूम राहायचा बाजूलाच!

आपट्या: - हुच्च अय्य्यो! बोधलेबुवा, मी काय वेडीबिडी आहे कायरे? मी कशाला सांगती भानुदासाचं नांव? कुणा दरोडेखोर असं मी म्हणाली तवा काम फत्ता झाली. हा बघ शिपायाच्याच हातांत सूळ देऊन आणली! भानुदासान्या जवळ हार सांपडूं दे कां, दिलीच त्येला सुळावर! हें काय साधुसंत म्हणती काय असा चोरी करती ते!

शिपाई: - महाराज, ती पहा कोणी परका माणूस दिसती. नदीकाठी स्नान करती!

आपट्या: - चला चला, तर. ती भानुदासच असल. बरी चोर जवळच सांपडली! (पुढे जातात.)

भानु०:-

अभयदान मज देईं गा उदारा । कृपेच्या सागरा देवराया ॥

बोध०:- कां भानुदासबुवा, काय चाललं आहे?

भानु०:- कां बोधलेबुवा, तुम्ही इकडं कुणीकडं?

बोध०:- बघा कसा याचा उलटा न्याय आहे तो? मी विठ्ठलाच्या मूर्ती-बरोबर या अनागुंदीला आलों हें सगळ्या जगाला माहीत आहे, आणि हा विचारतो तुम्ही इकडं कुणीकडं? पण काय हो, संत साधू भानुदास! तुम्ही तुमची आवडती पंढरी सोडून इकडं कोणीकडं?

भानु०:- इकडं कुठं म्हणजे? पंढरीनाथाच्या दर्शनाला. पंढरीनाथ पंढरीतून निघून गेल्यावर पंढरी कुणाला आवडणार? पतिविरहित स्त्रीच्या मुखाप्रमाणं पंढरीचं दर्शन आतां अभद्र झालं आहे.

आपल्या:- मग कसं काय? इथं आल्यासारखी विठ्ठल तुम्हांला दर्शन दिलीच असल.

भानु०:- होय! पंढरीनाथानं कृपा करून मला दर्शन दिलं खरं. त्याच्याकरतां जर मी पंढरीहून इतक्या लांब चालत आलों, तर पंढरीनाथ मला दर्शन कां न देईल ?

बोध०:- हो हो, न घायला काय झालं ? नुसतं दर्शनच हो काय म्हणून? आणखी वर कांहीं प्रसाद वंगरेहि दिला असेल! तुम्ही विठ्ठलाचे आवडते भक्त, तुम्हाला प्रसाद द्यायचा नाही तर कुणाला! आम्हाला देतां का थोडासा त्यांतला प्रसाद? हो, म्हणजे आम्ही कृतार्थ तरी होऊं. प्रत्यक्ष विठ्ठलानं दिलेला प्रसाद!

भानु०:- काय? पंढरीनाथानं दिलेला प्रसाद हवा ? पंढरीनाथाच्या प्रसादाची इच्छा तुम्हाला झाली? तुम्ही भाग्यवान् आहां!

आपल्या:- अरे बाबा, आमचा कसला भाग्य! विठ्ठल तुझ्याशीं बोलते, आपल्या हातीं तुला प्रसाद देते? तूं भाग्याची खरी!

भानु०:- तसं हवं तर म्हणा. कारण, हा पहा मला पंढरीनाथानं आपल्या हातीं प्रसाद दिला आहे! (हातस्मालांतून सोडतां सोडतां) पहा या प्रसादाचा सुगंध तरी किती उत्तम आहे तो. (फुलांचा हार बाहेर काढतो त्याच्या-बरोबर रत्नांचा हार निघतो!)

बोध०:- कां दिक्षीत, पहा तो हार! मीं सांगितलं नाहीं नुसत्या तर्कानं कां, हार भानुदासाशिवाय गेला नाहीं म्हणून!

आपय्या:- (रागानें) हुच्च! अयय्यो! हे भानुदास साधुसंत कसले! हे भोंदू-छे-चुकले, चोर दरोडेखोर कां रे! काय देवाच्या गळ्यांतला हार चोरते !

भानु०:- (आश्चर्यानं) अरे या ठिकाणां हा रत्नजडित हार कसा आला? पंढरीनाथानं मला नुसता फुलांचा हार प्रसाद म्हणून दिला होता नव्हे का?

बोध०:- अहो संतशिरोमणी! एक विठ्ठलानं दिला आणि दुसरा तुम्हीं घेतला! एक झालं तरी दिला कसला? दिला म्हणे! जसा कांहीं विठ्ठल हात उचलून घायलाच लागला आहे! प्रत्यक्ष परमेश्वराला बोलवायला चालवायला भानुदासा, तूं परब्रह्माचं धाकटं भावंडच असशील जसा कांहीं!

आपय्या:- (शिपायांस) अरे बघतां काय? ये चोराला धरा, पकडा. आणि द्या सुळावर आतां या ठिकाणीं! यानं मंदिराचे दरवाजे फोडून आज हार घेतला, तशाच उद्यां हे चोर विठ्ठलाची मूर्तीच उचलून खांद्यावर घेऊन जायची! हुच्च! अयय्यो! बरी चोर वेळेवर सांपडली. नाहीं तर मीं एवढा प्रयत्न करून मूर्ती पंढरपुराहून आणला तो हा चोर परतून नेती खरा. पकडा या चोराला आणि द्या सुळावर! पुरा रे सळ जमिनींत. (शिपाई भानुदासाला पकडतात. सळ पुरतात.)

भानु०:- (हंसून) हा सर्व काय प्रकार आहे कांहीं कळत नाहीं! माझी पक्की खात्री आहे कां तळघरांत तो मारेकरी आल्यापासून सगळे चमत्कारावर चमत्कार घडून येताहेत!

बोध०:- पहा पहा, काय भलत्याच गोष्टी सांगून चोरीची बतावणी आणि संपादणी कशी करूं पाहतो आहे ती! पण भानुदासा असल्या दैवी चमत्काराच्या गोष्टी ऐकून आम्ही फसणार नाहीं! माझ्या पोटावर पाय आणूं पाहत होतास नाहीं कां मूर्ती परत पंढरपूरला नेऊन! भोग आपल्या दुष्ट बुद्धीचं प्रायःश्चित्त.

आपय्या:- अरे बाबा, असा चमत्काराच्या गोष्टी ऐकून आम्ही काय फसते काय रे! अर शिपायांनो, उडवा कोरडे याच्या आंगावर! राजाचा अपराध केल्याचा शासन कसा होते त्याचा चमत्कार बघ आतां दाखविते तुला!

भानु०:- मित्र हो! तुम्हाला फसवावं किंवा भुलवावं म्हणून नाहीं सांगत! पण तळघरांत मारेकरी शिरल्यापासून चमत्कारांवर चमत्कार घडून आले.

प्रथम मोठा आवाज होऊन-तळघराचं दार दुभंगलं-मारेकरी मला मारायला तरवार उगारतो तोंच फिरून मोठा आवाज होऊन तळघरच दुभंगलं. माझ्या डोळ्याला अंधेरी आली, आणि क्षणभरानं पाहिलं तर मी माझ्या पंढरी-नाथाच्या पुढं उभा!

बोध०:- (हंसून) तर तर तर, स्वतःचं दुष्ट लीलाचरित्र परमेश्वराचं लीलाचरित्र म्हणून सांगायला तुला लाज कशी वाटत नाही?

भानु०:- बोधलेबुवा, अहो या गोष्टी माझ्या हातून कशा होतात! मग त्यांना परमेश्वराची लीला म्हणा नाही तर भुताटकी म्हणा, माझं काय जातं?

आपय्या:- हुच्च! अयथ्यो! पण राहीना कां तुझा ती ईश्वर आणि तो भूत आम्हांला कशाला सांगती? दुष्ट रे दुष्ट भानुदास! मी पंढरपुराहून मूर्ती आणून कन्नडदेशकार्य केलो ते पहावली नाही तुला! म्हणून दरोडे घालून मूर्ती परतून नेती काय!

भानु०:- होय. मी पंढरीनाथाला परत पंढरीला चला म्हणून विनवलं खरंच. खोटं कशाला बोलूं?

आपय्या:- पहा पहा, तुझ्या तोंडून न्याय झाले. आणि तूं खोटा बोलले तरी आम्हांला समजतो नाही काय? आम्ही अगदी गाढवच असल की नाही! श्रीविठ्ठल तर आतां पंढरीला परत येत नाहीच पण त्याच्या आंगावरचे दागिने चोरणार तूं आतां या अनागुंदांच मर जा!

भानु०:- माझ्याजवळ हार सांपडला खरा; पण मी कांही तो चोरला नाही. याला पंढरीनाथच साक्ष.

पद २९

होउं नष्ट माझा । देह सत्य काजा ॥ धृ० ॥

असतां मी निरपराधि । जडत केविं खल उपाधी ॥

पाप पुण्य भाजा ॥ १ ॥

मी हार चोरला असं तुमच्याप्रमाणं त्यालाहि वाटलं तर मला मरण आलें तो खुशाल पाहील!

शिपाई:- महाराज, सूळ रोवून तयार झाली.

आपय्या:- काय, सूळ रोवून झाला? ठाक आहे. चढवा भानुदासाला

वरती! भानुदासा! भोग आपल्या कर्माची फळ. आणि या शिपायांना त्रास न देतां मुकाब्यांनं सुळावर चढ. नाहीं तर तुला याहून अधिक हाल सोसावे लागतील.

भानु०:- पण मला तुम्ही तुमच्या महाराजांकडे घेऊन चला. मी हार चोरनि की नाहीं हें ते सांगूं शकतील!

आपऱ्या:- हें हाणार नाहीं. हा पहा महाराजांचा हुकूम. ज्याच्या जवळ हार सांपडेल त्याला तिथल्यातिथं सुळां द्या, असा हा पहा महाराजांचा हुकूम!

भानु०:- काय? या अनागुंदीचा न्याय असाच असेल तर होऊन जाऊं द्या तुमच्या मनासारखंच. हा पहा सुळावर चढायला मी तयार आहे. (सुळाकडे जाऊन सुळास हात लावतो.) श्रीपांडुरंग, तुझ्या प्रसादासुळं आलेला प्रसंगही मी प्रसादाप्रमाणं समजतो. देवा, तूं जर पंढरीला परत येत नाहीस तर मी तरी हें काळं तोंड घेऊन पंढरीला जाऊन काय करणार? ज्या ठिकाणीं तूं येऊन राहिला आहेस तें नवं क्षेत्रच बनलं आहे. हीच माझी पंढरी. आणि पंढरीला जाऊन मरण यावं याहून मनानं दुसरं कांहीं कधीं चितलं असेल तर तुझ्याच पायांची शपथ!

पद ३०

धांवुनिया रूप दावा राहिराया ॥ १ ॥

जरि निर्मळ मी तरी पाहिन या क्षणिं तुमच्या हो पाया ॥ १ ॥

ना तरी पतना सत्वर पावो दुष्ट अधम ही काया ॥ २ ॥

(इतक्यांत वार होऊन सुळाचा वृक्ष होतो.)

बोध०:- दिक्षीत, पहा पहा काय चमत्कार झाला तो!

आपऱ्या:- अरे होय-कीं-हुच्च अयय्यो ! सूळ कोठें गेली आणि त्याचा जागा ही गुलाब वृक्ष कशी आली ?

बोध०:- (आंगाचा दाह होतो.) हाय हाय ! दिक्षीत, माझ्या आंगाची आग झाली ! गांधील माशा तर दिसत नाहीत आणि आंगाला कोण डसलं कांहीं समजत नाहीं.

आपऱ्या:- (आंगाचा दाह होऊन नाचू लागतो.) अरे होय कीं, माझा आंग सुद्धां भाजले, चटका बसले, आगरे आग !

(शिपाई तसेंच करूं लागतात.)

भानु०:- (गहिवरून) पंढरिनाथा, काय ही तुझी अद्भुत लीला! नको नको ! या बिचाऱ्यांचा छळ झालेला माझ्यानं पाहवत नाही. देवा, माझे प्राण वांचाविलेस येवढे तुझे उपकार पुरे झाले.

पद ३१

वितरीं प्रभो कृपा देवराया । न साहे पहा ही क्लंशासि काया ॥
मम रक्षणासी केलें कृपाळा । बहु हाचि पाहे उपकार झाला ॥
झर्णी आवरीं रे भयकारि माया ॥ वितरीं० ॥

कृष्ण०:- (प्रवेश करून) संतवर्या भानुदासा, मी अपराधी आहे. मला क्षमा करा!

पद ३२

कठीण अति संकट हें टळलें ॥ धृ० ॥
मिथ्या अपराधी दंडाया पाश यमे वळले ॥ १ ॥
देव रक्षिता होतां न करी देव घात कळलें ॥ २ ॥

भानु०:- उठा, उठा, महाराज, माझे गरिबांचे पाय धरून मला कां लाजवितां?

कृष्ण०:- महाराज, मी आपले पाय न धरतां आपल्या पुढं उभा राहीन तर मलाच लाज वाटेले. माझ्या या राजधानीला आपले पाय कधी न लागायचे ते लागले, आपल्याला हत्तीघोड्यांनिशीं सामोरा येऊन पालखींतून मिरवीत आणायचं तें बाजूलाच राहिलं आणि उलट माझ्याच हुकमावरून तुम्हांला व्यर्थ सुळीं देण्याला काढलं! या माझ्या घोर अपराधाला कोणतं शासन पुरं होणार ? आपल्यासारख्या सज्जनांवर चोरीचा आळा ? अरेरेरे!

भानु०:- महाराज, श्रीपंढरिनाथाची लीला आगाध आहे. ती आम्हां मनुष्यांना कळत नाही म्हणून असे प्रसंग येतात, माझ्या या स्थितीबद्दल या दोघांना मी दोष देत नाही. माझ्या हातांत प्रत्यक्ष श्रीपंढरीनाथानं आपल्या हातानं आपला हार प्रसाद म्हणून टाकला खरा; पण त्या वेळीं तें पाहण्याला हे कोणी हजर नव्हते. माझ्या पदरांत हार पाहून मीच हार चोरला अशी जर त्यांची समजूत झाली तर त्यांत त्यांची काय चूक ? पांडुरंगाला चमत्कारच करायचा होता तर तो त्यानं त्यांच्या समक्षच कां करवूं नये ? मनुष्य मनुष्यासारखा वागला तर त्यांत त्याचा काय दोष?

कृष्ण०:- नाही, महाराज, आपलं मन थोर म्हणून आपण असं म्हणतां इतकंच काय तें. स्वार्थसाधूपणा किंवा अहंकार यांतच कांहीं माणुसकी सांठविलेली नाही. मी पंढरीनाथाच्या मूर्ती पंढरपुराहून या शहरांत आणण्याची हांव धरिली नसती तर माझ्या माणुसकीला खचित बऱ्या लागला नसता. देवाच्या मूर्ती! त्या कुठंहि असल्या तरी भक्तकार्य करणारच. अनागुंदांत केलेलं ईश्वराचं भजन पंढरीनाथाला पावणार नाही असं कधी तरी होईल कां? असं असतां मी मूर्ती इकडे आणण्याचा हट्ट धरिला ही माझीच चूक. पंढरीनाथानं दिव्य दृष्टि देऊन माझी चूक मला दाखविली. यापुढं कोणता मार्ग पत्करायचा तो मला सरळ दिसूं लागला आहे. मी आत्तांच्या आत्तां मूर्ती पंढरीला पाठविण्याची तयारी करतो. (सेनापती प्रवेश करतो.) सेनापती, तुम्ही वेळेवर आलांत.

सेना०:- (मुजरा करून) राजवाड्यांत सर्वत्र अनिष्ट उत्पात होऊं लागले. महाराजांची स्वारी अर्वाचित इकडे निघून आली असं समजलं म्हणून आलों.

कृष्ण०:- आलांत तें बरंच झालं. विठ्ठलमंदिरांतल्या पांडुरंगाच्या मूर्ती सर्व सरंजामानिशीं आजच्या आज मला परत पाठवायच्या आहेत.

आपऱ्या:- (हळूच) पण, महाराज, मूर्ती मूळच्या आपल्या या कानडी देशांतल्या म्हणून म्हणतो कीं-(आंगाची फिरून आग होते.)

कृष्ण०:- अरे, दिक्षितांना इतक्यांतल्या इतक्यांत काय झालं? ते आतां नाट बोलत होते.

आपऱ्या:- (तळमळत) महाराज, मी चुकले. आपण मूर्ती पंढरीला पाठवितो तोच बरोबर आहे. माझ्या पापाचं मला प्रायश्चित्त मिळतो तरी मी ऐकतो नाही. पंढरीनाथा, बाबा, छळ नको करूं. तुझे लीला माझे ध्यानांत आला नाही. माझा चूक झाले. माझा मोठा चूक झाले. मी मूर्ती या अनागुंदांत ठेवून घेण्याचा आग्रह फिरून करल नाही. भानुदासमहाराज, आम्हाला क्षमा कर रे बाबा. आम्ही चुकलों. एक वेळ सोडून शंभर वेळ चुकले.

भानु०:- दिक्षांत, चूक कसली! पण जरी चूक झाली असली तरी तिच्या योगानं पंढरीनाथानं केलेली लीला तुम्हां आम्हां सर्वांना पाहायला सांपडली!

कृष्ण०:- असो, सेनापती, हत्ती घोड्यांसुद्धां सर्व सरंजाम बरोबर घ्या. सोन्याच्या पालखींत रत्नजडित बैठकीवर मूर्ती बसवून त्यांच्यावर छत्रचामरं धरा. वाटेनं जातांना पंढरिनाथाच्या नांवाचा जयजयकार करतांना दानधर्म

करण्याकरतां सोन्यारुप्याच्या नाण्यांनीं थैल्या भरून घ्या. पंढरीला गेल्यावर सर्व लोक अधिकारी वारकरी साधुसंत यांना नम्रपणानं निमंत्रण करून, त्यांच्या सर्वांच्या देखत समारंभपूर्वक मूर्तीची स्थापना मूळ ठिकाणीं करा. दिक्षीत, तुम्हीहि बरोबर जा. पंढरिनाथाच्या देवस्थानाला मी मोठं इनाम करून देणार आहे; त्याच्या सनदा शिक्रेमोर्तब केलेल्या तुमच्याबरोबर देतो. त्या नेऊन पांडुरंगाची स्थापना झाल्यावर त्याच्या चरणीं वहा. बोधलेबुवा, जा तुम्हीहि मूर्तीबरोबर. या ठिकाणीं पूजेअर्चेकरितां जें वर्षासन तुम्हांला ठरविलं होतं तें तिथीहि मिळत जाईल. दगडुबुवालाहि असंच वर्षासन मिळेल. मात्र फिरून मूर्तीच्या दर्शनावर कर घेऊं नका. भानुदासमहाराज, पांडुरंगाचं मंदिर बांधायला जो खर्च येईल तो मी देण्याची व्यवस्था करतो. तुम्ही ठाणेदाराला सांगून तुमच्या हौसेप्रमाणं मंदिर हवं तसं बांधून घ्या. आणखी कांहीं तुमची इच्छा आहे काय?

भानु० : - महाराज, माझी इच्छा विचारतां तर ती मीहि सांगतो. माझ्या पंढरिनाथाला महाराजांसारखा भक्त लाभल्यावर त्याला राजोपभोगाला काय कमी पडणार? पण महाराज, माझी अशी इच्छा आहे कीं, श्रीपांडुरंगाच्या मूर्ती मी आपल्या खांद्यावरून वाहून पंढरीला न्याव्या. मूर्ती पंढरीहून हालण्याला मी जर यत्किंचित् कारणीभूत झालों असलों तर त्या पापाचं प्रायश्चित्त एरवीं मी कसं घेणार? महाराज, आपणाला श्रीलक्ष्मी प्रसन्न आहे. आपण सर्व पालखीच्या पालखीसुद्धां रत्नजडित करून द्याल, देवस्थानचा खर्च निरंतर चालवाल, आणि अशा रीतीनं पांडुरंगाची सेवा कराल. पण मी पडलों गरीब, माझ्या-जवळ त्याची सेवा करायला खरोखरीच या देहाशिवाय दुसरं काय आहे? म्हणून विनंती करतो कीं मूर्ती या खांद्यावरून नेण्याला महाराजांनीं मला अनुज्ञा द्यावी. त्या योगानं मी महाराजांचा फार ऋणी होईन.

कृष्ण० : - अहाहा, भानुदास, तुम्ही धन्य खरे. तुमच्या मनांत केवढी ही उदात्त कल्पना आली! आम्हा राजलोक्यांचे विचार सदा बाह्य ऐश्वर्योपचारांत गुंतून गेलेले असतात. देह शिजवून परमेश्वराची सेवा करायची कल्पना आमच्या मनांतहि कधीं येत नाही. तुम्ही मला ईश्वरसेवेचा खरा मार्ग दाखविला. चला. महाराज, पांडुरंगाच्या मूर्ती खांद्यावरून वाहण्याचं आपलं भाग्य सफल होऊं द्या. तें भाग्य मला लाघायचं नसलं तरी मी पादचारी होऊन तुमच्याबरोबर वाट चालत पंढरपुरास येईन आणि मूर्तीची स्थापना आपल्या डोळ्यांदेखत करवीन.

भानु० :- काय महाराज ? आपण पादचारी होऊन इतक्या लांब येणार ? एवढे कष्ट आपण सोसणार ?

कृष्ण० :- कष्ट ? यांत कष्ट कसले ? ऐहिक ऐश्वर्याच्या मृगजळामागं लागून लौकिकाकरितां राज्यकारभाराचे आणि कीर्तिकाकरितां युद्धप्रसंगाचे कष्ट आम्हीं हौसेनें काय थोडे करतो ? मग परमार्थसाधनाचेच तेवढे कष्ट करायला आम्हीं माघार कां घ्यावी ? चला, भानुदासमहाराज, आज महापूजा होतांच पंढरीला नेण्याकरितां मूर्तीचं उत्थान करायचं. सेनापती, आमच्या यात्रेची सर्व सिद्धता ताबडतोब करा. (जातात.)

प्रवेश ७ वा

(स्थळ - दगडुबुवांचें घर. दगडुबुवा, गंडकी, पाटील प्रवेश करतात.)

गंडकी :- (पाटलास) आलांत कां, पाटीलबुवा ? या. वेळेवर आलांत. हें पहा काय करावं कळेना. पहा बरं, यांना हें असं वेड लागलं आहे. वेडाच्या भरांत अलिकडं तुमचं नांव घेऊं लागले म्हणून म्हटलं तुम्हांला बोलावणं पाठवावं.

पाटील :- बोलावणं पाठविलंत ठीक केलंत; पण मी काय वैद्य नाहीं कांहीं नाहीं. मी येऊन काय करणार ? पण हे वेडांत माझ्याबद्दल म्हणतात तरी काय ?

दग० :- (प्रवेश करतो.)

पाचा मुलखाचे पाच पंच । मोठा जुळला लबाडांचा संच ॥
म्हणती देवदर्शनाला दे कर । नाहीं तर आपली वाट सुधर ॥
करुनी पंचार्द्धत मिळविलें धन । पण शेवटीं केली चोराचीच धन ॥
दिसतो हा मोठा संभावीत पाटील । पण मला काय माहीत
हा ओढ्यांतच गांठील ? । येरे यमदूता, येरे विष्णुदूता ॥
यश येवो देवा तुझ्या तरी हाता ॥ गाडगं भरलं गाळीव पापाचं ।
घे तर घे काय जातं माझ्या बापाचं ॥ मूर्ती गेल्या मूर्ती आल्या
देव राहिला घरच्या घरीं । सांभाळा सांभाळा पाटील-
बुवा आतां लागती गळ्याळा दोरी ॥

अग ए, हे! घे दागिने, नको म्हणूं नको, कसे लठ्ठ लठ्ठ आहेत? कसे आहेत लखलखीत!

पाटील: - गंडकीबाई, यांना वेड लागलं खरंच. तें कांहीं खोटं नाही. पण ल्याला मी काय करणार? मी म्हटलं नो मी कांहीं वैद्य नाही. पण हें वेड लागायला कारण कोण तें माहीत आहे का तुम्हांला?

गंडकी: - कोण? सांगा बरं कोण तें?

पाटील: - कोण म्हणजे? अहो तो भानुदास, त्यानं इथून देवाच्या मूर्ती काढून लावल्या, आणि सगळ्या गांवाला वेड लावलं! मूर्ती गेल्यापासून आमच्या मनाची स्थितीसुद्धां चमत्कारिक झाली आहे. आम्हांलाहि वेडच लागलं आहे, पण दगडुवुवा तें वेड तोंडानं बोलून दाखवीत नाहीत ते वेड्यासारखे चाल्ले करतात, आम्ही करीत नाही, एवढाच फरक. बाकी देवाच्या मूर्ती गेल्यामुळे आम्ही सर्वच वेडे झालो आहो.

गंडकी: - खरं ना, पाटीलवुवा? तुम्हांलाहि माझ्यासारखंच वाटतं ना? ही मेली गुणवंताबाई माझ्या घरी राहायला आली, तेव्हांपासून यांना हें वेड लागलं! बाईचे पाय पांढरे!

पाटील: - गंडकीबाई, मी कांहीं वैद्य नाही हें तुम्हांला सांगितलंच आहे. तरी पण या बाईला तुम्हीं घरांतून काढून लावल तरच तुमच्या नवऱ्याला बरं वाटेल.

गंडकी: - मग घेऊन जा ना या बाईला तुम्ही.

पाटील: - (मनांत) नाही तर मी इथं दुसऱ्या कशाला आलों आहें? (उघड) तुम्ही सांगत असाल तर घेऊन जातो. गांवच्या लोकांचा बंदोबस्त करायचं माझं कामच आहे. शिवाय आज कार्तिकी एकादशी. भानुदासानं आज मूर्ति परत आणून द्यायचा वायदा केला आहे सगळ्या गांवाशां. तो वायदा टकून गेला! कार्तिकी एकादशीला जर मी मूर्ति परत आणून दिल्या नाहीत तर ही माझी बायकापोरं मी तुमच्याच स्वाधीन करीन, अशी भानुदासानं मला जामीनकी दिली होती. तेव्हां जामीनकी बजावायला त्याची बायको मला ताब्यांतच घेतलीच पाहिजे. सांगा कुठं आहे त्याची बायको ती. गांवचा हुकूम मला बजावलाच पाहिजे.

गंडकी: - थांबा, मी घेऊन येतं त्यांना आंतनं. (जाते.)

पाटील: - (आपल्या गड्यास) जारे, जा, मंगळाजीला घेऊन ये पुढं घालून.

(गडी जातो.) कां बुवा, कसं काय? तुमचं वेड खरं कां खोटं? मधाशीं तुमचं बोलणं मी ऐकलं त्यावरनं हें खरं वेड नसून ढोंग केल्यासारखं दिसत आहे. तुमचं वेड खरं असो नाही तर ढोंग असो, पण हें पहा माझ्या गळ्याला दोरी लागायची गोष्ट फिरून बोललां तर संभाळा. मी पाटील आहे, गांवचा राजा आहे, आधीं मी माझ्या प्रजेला शिक्षा करीन, आणि मला शिक्षा कोण राजा करतो तें मग पाहून घेईन, समजलां?

दग० :- (वेडांत)

मूर्ती गेल्या मूर्ति आल्या देव राहिला घरच्या घरीं ।

सांभाळा सांभाळा पाटीलबुवा आतां लागते गळ्याला दोरी ॥

(मंगळाजी येते.)

पाटील :- या, मंगळाजी, तुमच्या धंद्याला बरकत आहे. ही घ्या भानुदासाची बायको आणि हा मुलगा मी तुमच्या हवालीं करतो. तुम्हांला जसा त्यांचा उपयोग हवा तसा करा.

मंग० :- पण ही बाई खुषीनं येते कां माझ्या घरीं? विचारा. खुषीनं आली आणि खुषीनं वागली तर तिचं आणि माझं कल्याण होईल. नाही तर रडली भेंकली धूस फूस केलीन तर नको ग बाई हा रोग माझ्या घरीं.

गुण० :- परमेश्वरा, आतां तूच माझं रक्षण करणार. अहो पाटीलबुवा, असाच कां तुम्हीं गांवचा न्याय करतां?

पाटील :- कां बाई? यात काय अन्याय झाला? तुझ्या नवऱ्यानं कबुली देतांना विचार करायला पाहिजे होता. कबुली दिल्यावर आतां काय उपयोग?

गुण० :- त्यांनीं काय कबुली दिली होती?

पाटील :- कार्तिकी एकादशीच्या दिवशीं पांडुरंगाच्या मूर्ती पंढरीला परत आर्णान, नाही तर माझ्या बायकापोरांच्या वरचा हक्क सोडीन! कार्तिकी एकादशीचा दिवस उजाडला, झाले.

गुण० :- दिवस उजाडला खरा पण अजून मावळला तर नाही ना? (स्वगत) एवढ्या सबबीवर जर मला संध्याकाळपर्यंत वेळ मिळाला तर चंद्रभागेत उडी घेऊन विटंबना वांचावयाला वेळ तरी मिळेल.

पाटील :- तें कांहीं चालायचं नाही. मंगळाजी, चला घ्या ही आपली बटीक ताब्यांत.

चक्र०:- कोणरे तूं? माझ्या आईच्या आंगला हात लावतो तों? चल हो मागं! नाही तर सांभाळ.

पाटील:- अरे वारे, मिरमुटल्या! (त्याला हिसडा देऊन गुणवंताबाईचा हात धरतो.)

गंडकी:- मंगळाजी, न्याच कसंही करून हिला. हिच्या पायगुणानं आमच्या घरच्यांना वेड लागलं.

दग०:- (वेडांत नाचतो.)

मज वेड लाविलं गोविंदें । पुण्य जडे त्याच्या छंदें ॥

पाटील:- बस झाला हा चावटपणा. तुम्हां लोकांबरोबर खेळत बसायला इथं कुणा लेकाला वेळ आहे ? (गुणवंताबाईचा हात धरतो.)

गुण०:- देवा, धांव आतां.

पद ३४

नाथ कोठें तुम्ही गुंतलां । लुप्त झालां ॥ धृ० ॥

वाट आजवरि किती पाहिली । व्यर्थ ती अंति कां जाहली ॥

ईशविश्वासही भंगला ॥ १ ॥

(इतक्यांत पडद्यांत एके बाजूस शिंग वाजतें व दुसरे बाजूस वारकऱ्यांची टाळ पडते.)

पाटील:- हे आवाज कसले ?

(ठाणेदार प्रवेश करून पाटलास कैद करतो. भानुदास येतो, त्याला पाहून गुणवंताबाई धांवत जाऊन त्याच्या गळां पडते. चक्रपाणी ' बाबा ' म्हणत धांवत जातो. वारकरी ' पुंडलीक वरदे० ' म्हणतात.)

चक्र०:-

पद ३५

अशाहा माम्ना येत पिता । मुखीं धरुनि हा सुहास्य उज्वल

प्रमुदित करि निज बाल सुता ॥ १ ॥

दग०:-

(वेडांत बडबडतो.)

मज वेड लाविलें गोविंदें । पुण्य जडे त्याच्या छंदें ॥

१ ला वार०:- भानुदासा, बाबा आलास ? पण मूर्तीची काय वाट ?

२ रा वार०:- नाही तर हे पहा, आम्ही सर्व असेच चाललो चंद्रभागेव-
जीव द्यायला.

भानु०:- नाही नाही, महाराज, चिंता करू नका. पांडुरंगाच्या मूर्ती
गांवच्या शिवेपर्यंत मां खांद्यावरून वाहून आणल्या. त्या पालखीत घालून
कृष्णदेवमहाराजच इकडं येत आहेत.

(राजा शोभिवंत पालखीत घातलेल्या मूर्तीसह प्रवेश करतो.)

दग०:- अहाहा ! माझं वेड गेलं एवढंच नव्हे तर मला अपूर्व दृष्टी
मिळाली.

गंडकी:- अगबाई ? काय माझ्या घरच्या मूर्तीचा हा थाट झाला ? आतां
मी दुसऱ्या कुणाला त्यांची पूजा करू द्यायची नाही.

दग०:- असं म्हणू नकोस. देवाच्या मूर्तींवर सत्ता सांगायची बुद्धी आजवर
तुला मला झाली ती पुरे. ज्या प्रेमळ वारकरी संतांनी पंढरीनाथाची खरीच
भक्ती केली त्यांचीच मालकी मूर्तींवर राहिली पाहिजे.

राजा:- भानुदासमहाराज, मूर्ती पंढरपूरला परत आणून आपण आपला
सत्यसंकल्पाचा आग्रह पुरा केलात. असली प्रतिज्ञा राजेलोकांच्याहि हातून
पार पडणं कठीण. भक्तीचं तेज काहीं विलक्षण खरं !

भानु०:- (हंसून) महाराज, माझा कसला सत्यसंकल्प ! परमेश्वराच्या
इच्छेला येतं तसंच घडतं.

राजा:- चला आतां. पूर्व संकल्पाप्रमाणं सार्वजनिक नव्या जागेंत मूर्तीची
स्थापना करूं.

१ ला वार०:- धन्य भगवद्भक्त भानुदास !

२ रा वार०:- धन्य राजा कृष्णदेवराय !

(वारकरी आनंदानें नाचून भजन करितात व शेवटीं ' पुंडलीकवरदा
हारि विठ्ठल ' च्या गजरांत पडदा पडतो.)